

СОФИЙСКИ УНИВЕРСИТЕТ „СВ. КЛИМЕНТ ОХРИДСКИ”
ИСТОРИЧЕСКИ ФАКУЛТЕТ
КАТЕДРА „ИСТОРИЯ НА БЪЛГАРИЯ“

АВТОРЕФЕРАТ

на дисертационен труд за присъждане на образователна и научна
степен „доктор“

ПЕТЬО ПЛАМЕНОВ ИВАНОВ

ВОЙСКА И ВЪОРЪЖЕНИЕ В СРЕДНОВЕКОВНА БЪЛГАРИЯ
(VII – XI в.)

ПРОФЕСИОНАЛНО НАПРАВЛЕНИЕ 2.2. ИСТОРИЯ И АРХЕОЛОГИЯ
Научна специалност – История на България, История на
средновековна България

Научен ръководител:
ПРОФ. Д-Р ГЕОРГИ Н. НИКОЛОВ

София

2023

Дисертационният труд е оформен в две части – текст и приложения. Първата част съдържа общо увод, обзор на основната изворова база, преглед на научните изследвания, четири глави и приложение – общо 762 стр. Втората част включва 18 снимки, схеми и таблици на ранносредновековни оръжия и различен тип снаряжение, общо 78 изображения, включващи снимки и миниатюри, 6 схеми на боен строй и 12 карти – общо 35 стр. Към дисертационния труд е разработена и интерактивна карта базирана на платформата google maps.

Дисертационният труд е обсъден и предложен за защита от катедра „История на България“, Исторически факултет към Софийски университет „Св. Климент Охридски“.

Защитата на дисертацията ще се състои на 26. 04. 2024 г. от 15 часа в зала №1 на Софийския университет „Св. Климент Охридски“. Материалите са на разположение в кабинет 265, сградата на Ректората.

Съдържание

Увод	1
Обзор на основната изворова база.....	2
Преглед на научните изследвания.....	4
Глава I. Командване на войската	6
Глава II. Родове войска и въоръжение	13
Глава III. Стратегия, тактика и полева организация	26
Глава IV. Военни структури на държавата	38
Автосправка на приносите.....	52

Увод

Войската играе основополагаща роля за съществуването и политическото развитие на всяка една ранносредновековна държавна формация. Българите не правят изключение от това правило. Благодарение на своята ефикасна военна организация и традиции, те не само успяват да оцелеят в периода на Великото преселение на народите, но и да организират три държавни формации, две от които се установяват като водещи фактори в регионите, в които се намират. След своето преселение към Балканите, народът на Аспарух се заселва върху част от римското политическо и културно пространство и се позиционира като траен опонент на Източната римска империя. Хилядолетният военен опит, добрата стратегическа подготовка на ръководните кадри и изпитаната във времето тактическа полева организация на ромейската войска я превръщат в сериозна външнополитическа заплаха за младата държавна формация. Това предизвикателство тласка българските владетели към въвеждането на промени в организацията на военните структури и оттам на цялостното държавно устройство. Този процес довежда и до изменения в съотношението на основните родове войска – тежка и лека конница също както и до активно развитие на отбранителната инфраструктура. Водещ фактор за тези промени играят и все по-нарастващите външнополитически амбиции на българските владетели също както и вътрешнополитическата стратегическа необходимост да се установи ефикасен контрол над завоюваните територии и разнородните етнически общности, които ги населяват.

Целите на дисертацията

Целите на дисертационния труд са следните:

1. Да се анализират и систематизират наличните сведения, свързани с командването на българската войска. Да се направи опит за реконструкция на командните структури и да се установят всички промени, настъпили в тях вследствие на еволюционните процеси в държавния механизъм.
2. Да се анализират и систематизират данните, касаещи въоръжението и неговата роля върху бойния строй, полевата организация и обща стратегия прилагана от българите по време на военни конфликти. Да се установят традициите и промените, настъпили в начина, по който българите водят бойните действия.
3. Да се направи опит за реконструкция на цялостната организация на военните структури, в това число организацията на военно-административното устройство

на страната, ресурсното обезпечаване, рекрут и система за организация на военния потенциал.

4. Да се установят водещи фактори, оказващи въздействие върху функционирането както на войската по време на сражение, така и цялостната военна организация.

5. Да се установи връзката между организацията на военния потенциал и целите (моментни или дългосрочни) на българските владетели, в това число и общата необходимост да се обезпечи сигурността на своите владения, както спрямо външнополитически, така и вътрешнополитически опасности.

6. Да се анализират и систематизират данните от трита вида извори за използваното въоръжение – археологически находки, изображения и писмени извори. Да се направи опит да се реконструира типологията на въоръжението (защитно и нападателно) в използвано от българите през разглеждания хронологически период.

Методи на изследване

При структурирането на изследователския процес е приложен проблемно-тематичният подход, като във всяка глава се разглеждат различни аспекти от цялостната проблематиката. При структуриране на изложението на всяка част се следва хронологическият принцип, а при изготвянето на съдържанието е направен опит да се изготви цялостна реконструкция на отделните аспекти от военното дело и организацията на войската. За целта са прегледани и приложени различни по произход и типология изворови материали също както и разнородни археологически материали, находки и изображения. Поради непълния и на моменти фрагментиран характер на наличната информация, в някои части на аналитичния процес е прибегнато до излагане на твърдения със силно изявен хипотетичен характер. Този подход е предпочетен пред стандартното пояснение, че даденият проблем не може да бъде анализиран поради ограничените изворови данни, поради вече споменатата амбиция да бъде направено цялостно изложение на различните аспекти от разглежданата проблематика. Тези елементи от анализа са ясно обозначени в текста.

Обзор на основната изворова база

В хода на изследователския процес е работено с разнообразни писмени източници, археологически данни и изображения. Те могат да бъдат класифицирани на различни принципи – произход, типология и хронология на

тяхното възникване. В тази част на изложението е използван първият от трите принципа.

Макар и ограничени по количество и понякога по съдържание, в настоящото изследване приоритетно значение имат домашните източници. От тях на първо място трябва да бъдат споменати епиграфските паметници, систематизирани от Веселин Бешевлиев в неговия труд „Първобългарски надписи“. От особено значение за настоящата разработка са така наречените „инвентарни надписи“, в които е посочено количеството и типа защитно въоръжение, предоставено на определени ръководни кадри от войската. Те имат особено значение в процеса на изследване на военните структури, бойния строй и типа въоръжение и снаряжение, използвани в разглеждания исторически период. Освен тях от наличните епиграфски паметници, ценни за настоящия труд са историческите и граничните надписи. От домашните писмени източници особено внимание заслужават и две съчинения с агиографски характер. Първото е „Пространното житие на Св. Климент Охридски“, а другото е „Чудото на св. Георги с българина“. В тях се съдържат първокласни сведения за военно-административното устройство и системата на рекрут.

Централно място в изворовата база заемат съчиненията, създадени в Източната римска империя. От тях приоритетно значение имат така наречените „военни наръчници“. В тези източници не само се съдържат най-пълните данни за тактиката и полевата организация на българите, но чрез данните в тях може най-правдоподобно да бъдат възстановени водените сражения и да бъдат определени водещите фактори, оказали влияние върху техния изход. Те ни позволяват и да сравним тактическите способности на българската войска спрямо водещите външнополитически опоненти на държавата и да установим какви са причините за въведените изменения в нейната конфигурация. Основните съчинения от този тип са „Стратегикона“ на Псевдомаркиий и „Тактиката на Лъв VI“. Освен тях са използвани и още четири наръчници, създадени в периода VI–X в. От приоритетно значение са и наративните източници, в които се съдържа информация за водените военни конфликти. Такива са съчиненията на Патриарх Никифор, Теофан Изповедник, Лъв Граматик, Продължителя на Теофан, Георги Монах и на Йоан Скилица. От всички с особено значение се откроява последното, тъй като в него се съдържат ключови сведения за сраженията при р. Ахело и крепостта Версеникия. От византийските източници с голямо значение за разглежданата проблематика могат да бъдат определени и съчиненията на Константин Багренородни, също както и „Ватиканския разказ“.

От съчиненията на латински език, произлизащи от района Западна и Централна Европа, с особено значение за настоящата разработка се явяват две унгарски съчинения. Това са така нареченият „Унгарски аноним“ (Gesta Hungarorum) и житието на Св. Епископ Герхард. В тях се съдържа ценна (и в някои аспекти уникална) информация за военно-административното устройство и особено за Втория дял на Българската държава.

Освен наличните текстове и извори трябва да бъдат причислени и още две категории извори – това са археологическите находки и изображенията. Първата категория може да бъде разделена най-общо на две подкатегории. Първата са находки, свързани с въоръжението и снаряжението, като върхове на стрели, копия, цели и частично запазени екземпляри на мечове и саби, фрагменти от защитно въоръжение, остриета на бравди, бойни чукове също както и елементи на снаряжението, включващи конско снаряжение и части от бойни колани. Втората подкатегория са останки от изградени фортификационни съоръжения. Те имат първостепенно значение за установяване на защитната стратегия на държавата, възстановяване на конфигурацията на военните структури и предоставят информация за специфични черти на стратегията и полевата тактика на българите. Например чрез тях може да се установи доколко владетелите в Плиска, Преслав и Охрид са разчитали на укрепления при организирането на отбраната срещу потенциални врагове, каква е ролята на тези укрепления в тактическия подход по време на сражение и какво е нивото на техните умения да отбраняват фортификационни съоръжения.

Последната група източници са изображенията. Те най-общо могат да бъдат групирани в три категории – изображения от златни съкровища, миниатюри и рисунки-графити. Последните са дело на обикновени хора и вероятно войници от българската войска, което обосновава и тяхното голямо значение за настоящата разработка. Художествените качества варират, но дори и тези изображения, в които не е налице особена художествена стойност, ни предоставят първокласни сведения за типа въоръжение и снаряжение, използван в разглеждания хронологически период. Особено ценни за тази част от анализа са и изображенията от кана 2 от съкровището от Над Сент Миклош и миниатюрата, представяща посичането на светци от български воители в Месецеслова на Василий II.

Преглед на научните изследвания

Темата за българската войска не заема централно място в изследванията до 1944 г., което до голяма степен намира своето обяснение във факта, че фокусът

на българската медиевистика е върху цялостното развитие на българската средновековна държава и по-малко върху отделни нейни елементи. Въпреки това не може да се каже, че тя е и тотално пренебрегната. Първият учен, който обръща внимание върху проблематиката, непосредствено преди и по време на Втората световна война, е унгарският учен Геза Фехер. През 1938 г. той издава своята книга „Облеклото и оръжието на старата българска войска“, а през 1942 г. излиза от печат и вторият му труд: „Военното дело на прабългарите“. Макар и със своите методологически слабости, това е първият опит да се разгледа подробно снаряжението, военната тактика, полева организация и фортификационно дело на ранната българска държава. Следваща крачка в изследването на темата за войската е колективният труд „Българско военно изкуство през феодализма“, издаден през 1958 г. В него се прави систематизация на основната изворова база и се прави опит за комплексно разглеждане на проблема. Основната слабост на текста е опитът изложението да се вкара в матрицата на марксистко-ленинската идеология, което на момента дава силно негативно отражение върху качеството на аналитичния процес и оттам направените констатации. В известен смисъл продължение на този труд са и двете изследвания със заглавие „Българска военна история. От Античността до втората четвърт на Х в.“, издадено през 1983 г. и „Българска военна история през средновековието (X–XV в.)“, излязло от печат през 1994 г. И двете са плод на труда на двама от авторите на първото изследване от 1958 г. – Димитър Ангелов и Борис Чолпанов, а в труда от 1983 г. участие взима и Стефан Кашев. За разлика от първоначалното изследване, в тези два труда не се забелязва ясно изразено идеологизиране на текста, а като основен принос може да бъде посочен опитът за възстановяване на хода на основните сражения, водени от ранносредновековната българска войска. Авторите правят опит да попълнят дефицитите в изворите посредством логически разсъждения, локализиране и обход на терена на бойни действия и вкарване в научен оборот на местни предания и топонимия.

И докато тези изследвания до голяма степен изчерпват опитите за цялостно разглеждане на проблематиката, то отделни нейни елементи са намерили отражение в самостоятелни трудове. Такъв е случаят с темата за въоръжението в ранносредновековната българска войска. Тя е разгледана в две студии на Любка Бобчева, публикувани през 1957 и 1958 г. също както и в статия на Г. Солева от 1983 г. Първият монографичен труд, посветен специално на тази тема, принадлежи на Стоян Витлянов и носи заглавието „Старо-Българското въоръжение. По археологически данни от Плиска, Мадара и Велики Преслав“. В нея са използвани главно археологически материали от трите знакови обекта от

Ранното средновековие, но не е правен опит за хронологическо позициониране на намерените артефакти. Темата за въоръжението е намерила място и в труда на Димитър Овчаров, „Български средновековни рисунки-графити“, а на нея са посветени и две негови публикации. В тях той акцентира върху рисунките-графити като основен изворов материал. Най-подробно проблематиката за въоръжението е разгледана в монографичния труд на Валери Йотов „Въоръжението и снаряжението от Българското средновековие (VII–XI в.)“. В нея не само са разгледани археологически находки с изяснена хронология, но са ползвани и голяма част от другите видове източници – писмени и изображения.

Освен въоръжението, обект на самостоятелен научен интерес е и темата за военно-административното устройство и военните структури. Първият опит за нейното обстойно разглеждане е трудът на Иван Венедиков „Военното и административното устройство на България през IX и X в.“. Съществен принос към темата имат и излезлите след него монографични изследвания. Към тях задължително трябва да бъдат споменати: „Политическа география на средновековната Българска държава. Част първа. От 681 до 1018 г.“ на Петър Коледаров, „Централизъм и регионализъм в ранносредновековна България“ на Георги Николов, „България и Византия. Военна администрация VII–IX в.“ на Живко Жеков и „Кавханите и Ичиргу боилите на Българското ханство/царство“ на Васил Гюзелев.

Въпреки значителната изследователска работа, спомогнала да се изясняват различни елементи от проблематиката, към момента липсват трудове, в които да се разгледа комплексно цялостната тема за войската, военното устройство и военното дело.

Глава I. Командване на войската

Българите се появяват на политическата сцена на Европа векове преди трайното установяване на Балканите на една значителна част от тях. В хода на тези няколко столетия те влизат в редица военни конфликти, част от които намират отражение и в наличната изворова база. В нея командирите на военните им са отбелязани с различни термини като „*αρχοντας*“, „*ρῆγας*“, „*ἡγεμων*“ и дори „*βασιλεύς*“. , което не оставя място за съмнение, че те са заемали позицията на владетели в съответните български политически общности. Единственият случай, в който позицията на военния предводител не е посочена, е по отношение на кутригурската армия, изпратена през 551 г. в подкрепа на гепидите. Тенденцията

владетелят да изпълнява функцията на върховен военначалник се запазва и след установяването на Аспарух на Балканите. От общо 25 владетели, управлявали до 1018 г., 23 от тях властват по време на военен конфликт на поне една от границите на държавата. За 12 от тези 23 (като брой и Кубрат) разполагаме с категорични сведения за това, че са изпълнявали функцията на върховни командири на войската и лично са я предвождали на бойното поле. Към тях с известни условности могат да бъдат прибавени и още трима, за които са налице податки в изворите, но те не ни позволяват да правим категорични заключения. Първият такъв владетел е Персиан. Единствено Константин Багренородни споменава за участието му във военни действия, но от текста не става ясно дали той лично е предвождал войската. Данните за другите военни конфликти свидетелстват по-скоро против едно подобно твърдение. През управлението на този владетел са регистрирани бойни действия на още две места на територията на или в непосредствена близост до държавното пространство – района на Родопите и крайбрежието на Бяло море, и земите, северно от делтата на р. Дунав. И в двата случая като предводители на войската са посочени личности, различни от владетеля. Вторият владетел е неговият син Борис I. През неговото управление се водят няколко войни срещу различни съседи на държавата, но наличните източници не ни позволяват категорично да позиционираме владетеля като командир на войската в нито един от тях. Въпреки това, би могло да се направи предположението, че той влиза в тази роля след пленяването на престолонаследника Владимир Расате от войските на сръбския велик жупан. Третият владетел, за който не разполагаме с категорични сведения, е цар Петър. Единственият конфликт, в който може да се предположи участието му в ролята на военачалник е този срещу маджарите. Сведения за него намираме обаче единствено в Унгарския аноним, в който датирането на събитията е обект на научен спор. Освен изброените владетели, за които разполагаме с несигурни сведения, налице са още четирима, за чиято роля във военните конфликти изобщо липсват данни. Трима от тях управляват по време на кризата от втората половина на VIII в. – хан Севар, хан Винех и хан Токту, а четвъртият е един от синовете на цар Петър – Борис II. Същото може да се каже и за неговия брат Роман или поне в първия етап на неговото управление (до 972 г.). И въпреки че не разполагаме с изворови данни, за двама от изброените владетели би могло да се направи предположението, че те влизат в ролята на военачалници на базата на косвени сведения. Така например византийските източници споменават извършен преврат в България, вследствие на което на трона се възкачва хан Телец. Това предполага ликвидирането именно на хан Винех, което вероятно се е случило в резултат на

провалите на бойното поле, за които информация предоставят византийските автори. Същите съобщават и за активни бойни действия, северно от Стара планина, по времето на хан Токту, което предполага активно участие на владетеля във военния конфликт. Невинаги обаче владетелите поемат командването на войската. Макар и рядко, са налице и случаи, в които някои от тях отказват да изпълнят тези задължения. Единият от тях е хан Сабин, който предпочита да стартира преговори за мир с империята, вместо да продължи войната. Това в крайна сметка довежда и до неговото детрониране и бягство в Константинопол. Следващият е хан Умор, който според Именника на българските ханове управлява едва 40 дена и реално няма време да влезе в ролята на главнокомандващ. По-различна е ситуацията при хан Телериг. Той не проявява пасивност спрямо Източната римска империя, както хан Сабин, но войската, която изпраща към земите на Березитите, е под командването на лице, различно от владетеля. В дисертационния труд са изброени няколко предположения за причините, довели до това решение. Особен е случаят на цар Роман. След неговото бягство/освобождение от Константинопол, той се превръща във фиктивен владетел на България и не само командването на войската, но и управлението остават в ръцете на Самуил.

Прякото участие на по-голямата част от българските владетели в бойните действия е ясна индикация, че не става въпрос за личен избор на всеки един от тях, а по-скоро за социална норма, която в процеса на институционално изграждане прераства в едно от водещите задължения на владетелския институт. Тази теза се потвърждава и от официалната владетелска пропаганда в нейните основни разновидности – официални надписи и изкуство. Нагледен пример за последното е Мадарският конник, който представя хан Тервел като триумфиращ владетел, завръщаш се от бойното поле. Изображението край скалите е допълнено и с надписи, изписани по заповед на същия и хан Кормисош. Тези епиграфски паметници са само част от големия брой официални надписи, в които се акцентира на успехите на владетелите като главнокомандващи на войската. Като такива могат да бъдат споменати и единият Хамбарлийски надпис, Маламировата летопис, Силистренският надпис и др. Част от тази категория паметници са и тези надписи, в които се споменават единствено имената на превзетите крепости. Огромното значение на ролята на владетеля като главнокомандващ на войската в обществената структура на българското общество е засвидетелствано и от факта, че през VIII в. не един владетел губи властта си, а някои и живота вследствие на неуспехи на бойното поле или отказ да водят война с основния противник – Източната римска империя.

След драстичното разширение на държавата през първата половина на IX в. възниква и необходимостта от известна децентрализация във военното командване. Започва да се наблюдава тенденция владетелят да делегира правата си на военачалник на различни лица в определени части на държавното пространство и изглежда това е следствие от приоритизирането на опасностите, идващи от различните политически субекти, заобикалящи България. Така последният владетел, за когото разполагаме със сведения лично да е предвождал войската в западна и северозападна посока, е Крум. Неговото отсъствие през 811 г. обаче довежда до катастрофалния разгром край Плиска, което на свой ред поставя на карта съществуването на държавата. От този момент натам започва да се наблюдава тенденция владетелят да поема военачалническите функции предимно в югозападна посока (Тракийския фронт). Така хан Омуртаг лично командва войските срещу Тома Славянина, но походите в северозападна и североизточна посока се предвождат от различни функционери – зера таркан Негивон и копан Окорсис. Войските, довели до разширението към земите на областта Македония, по времето на Персиан се предвождат от престолонаследника Борис, който на свой ред, вече като владетел, изпраща своя син Владимир Расате срещу сърбите. През управлението на цар Симеон военните действия срещу последните пък командват от кавхана, а срещу хърватите - от лице, носещо титлата „багатур“ . Тенденцията владетелят да се намесва единствено в краен случай в тази част на държавата е отбелязана и в Унгарския аноним. Там се споменава, че царя изпраща войски на местния функционер и пристига лично чак след неговия разгром и достигането на маджарските войски до Белград. Подобна е ситуацията и в североизточна посока. Последният владетел, който предвожда войски в тази част на държавното пространство, е хан Аспарух. След него военните действия в това направление се поемат от различни държавни функционери и се наблюдава намеса на централната власт единствено когато вражеските войски достигнат бреговете на р. Дунав.

Делегирането на функциите на военачалник от страна на владетеля е пряко зависимо от етапа на развитие на държавния механизъм и от даден момент натам следва наложилите се практики и характера на вътрешното устройство на България след процеса на централизация. Най-висшият функционер в държавата и единственото лице, което замества владетеля като командир на войската в Тракийското направление, е **кавханът**. В тази му роля той е категорично засвидетелстван на две места. В надписа от Филипи се споменава, че хан Персиан е изпратил кавхан Исбул, заедно с Ичиргу боила и Кана боила колобъра начело на войската в земите на Източната римска империя. Отново като заместител на

владетеля е представен кавхана в офанзивата срещу сръбския владетел Захарий. Тези случаи са единствените, за които разполагаме с категорични свидетелства, но са известни още няколко, за които можем да съдим по ограничени или косвени доказателства в изворовата база. Такъв е случаят с единия от Хамбарлийските надписи. В него е описана организацията на войската, разквартирувана от Крум в Тракия, но тъй като началото на епиграфския паметник е силно фрагментиран, не става ясно кой точно е назначен за командир на войската. Думата, завършваща на “*vos*“, дава основание да се допусне, че това е именно кавханът. В този случай обаче не може да се отхвърли изцяло възможността за командир да е назначен братът на владетеля, засвидетелстван като командир на самостоятелно действаща военна част, по време на настъплението към Константинопол. Някои косвени свидетелства ни позволяват да направим заключението, че тенденцията кавханът да замества владетеля като командир на походната армия е част от държавната практика още от самото начало и най-вероятно първият случай, в който това се случва, е още по времето на хан Тервел. Освен като заместник на владетеля, в споменатия Хамбарлийски надпис кавханът е засвидетелстван и като командир на едното от двете крила на войската по време на поход. Това сведение намира потвърждение и в редица други извори. В тази си функция той понякога получава задача да действа отделно от основните сили. Така по време на Симеон, той повежда силите си като авангарден отряд, който да разстрои позициите на противника. По времето на хан Маламир, кавхан Исбул командва войската заедно с владетеля.

Друг функционер, който участва във висшето командване на полевата армия, е **Ичиргу боилът**. За разлика от длъжността на кавхана, която до голяма степен запазва параметрите на своите правомощия в почти целия период на Ранното средновековие, то при тази на ичиргу боила се наблюдават известни еволюционни процеси и минава през поне две преконфигурации в процеса на централизация на държавния апарат. Хронологически, титлата се появява за пръв път в споменатия Хамбарлийски надпис, където нейният носител се явява командир на едно от двете крила в българската войска, заедно с кавхана. Неговото високо положение предполага приближена позиция до владетеля още преди или непосредствено след заселването на Аспарух на Балканите, но данни за тази ранна история на титлата изцяло липсват. На базата на аналогията с общности със сходен социокултурен произход и етап на развитие, каквито са монголите и маджарите в началната фаза на процеса на конституиране на тяхната държавност, би могло да се изкаже хипотезата, че ичиргу боилът е бил вид арбитър, който да разрешава споровете между отделните родове, населяващи „Вътрешната област“,

която към момента на сформирани на държавата в края на VII в. представлява земята, населявана от народа, дошъл с българския владетел. Това твърдение обаче не намира потвърждение в наличната изворова база. Това, което може да се каже със сигурност, е че функцията на Ичиргу боила като командир на едно от двете основни подразделения в походната армия е засвидетелствана на още две места. Той е споменат в надписа от Филипи като едно от трите лица, командващи войската, изпратена в земите на Смоляните от хан Персиан и отново в армията, действаща под разпорежданията на цар Симеон срещу сърбите. И в двата случая военните сили са под командването на кавхана. За разлика от него, не са ни известни случаи Ичиргу боилът да е поемал върховното командване по време на поход. В Преславския инвентарен надпис, допълнен с още два епиграфски паметника от същия район, Ичиргу боилът е представен като командир на значително по численост военно формирование, което в дисертационния труд е наречено „Преславският корпус“. Няма съмнение, че това формирование има пряка връзка с дворцовия комплекс, изграден по времето на хан Омуртаг, което позволява да се изложи хипотезата, че неговото конституиране има пряка връзка с динамичните вътрешнополитически процеси в българската държава. Процесите на засилена централизация, които са финализирани именно при този български владетел, без съмнение, са довели и до известно вътрешнополитическо напрежение, което създава необходимостта да бъдат изградени механизми за обезпечаване на сигурността на българския хан. Изграждането на дворецов комплекс, охраняван от военна част, подчинена на ичиргу боила, вероятно е имало за цел да се създаде безопасно място, в което да се оттегли владетелят в случай на действия срещу него от страна на част от аристокрацията, често обединявана около силната личност на кавхана. Един фрагментиран надпис дава основание да се смята, че последният е стоял начело на военните сили, пазещи стария дворец в Плиска. За разлика от него, високата позиция на ичиргу боила е по-силно свързана с личността на владетеля. От съчинението на Йоан Скилица се разбира, че в даден момент третият по сила човек в държавата се превръща в „топарх на крепостите от вътрешността“ или командир на военните сили в цялата Вътрешна област. Точната дата на тази трансформация не е известна, но би могло да се направи предположението, че това се случва през управлението на цар Симеон и е пряко свързано с необходимостта да се подсилят адекватна отбрана на централните територии, докато основните сили действат в Тракия. Това намира потвърждение във факта, че Ичиргу боилът не е споменат като командир в походните армии от този период, а вместо него е предстаено друго лице – „миникът“. По всичко личи, че той е и наместникът на българския владетел, за

когото говори Йоан Екзарх в своето съчинение „Шестоднев“ и лицето, което византийските източници посочват като човекът, който отговаря за сигурността и възпитанието на децата на владетеля.

Подобно на много общности през Ранното средновековие и при българите **членове на семейството на владетеля** също са натоварвани както с военачалнически, така и с управленски функции. Първият близък роднина на владетел, засвидетелстван в изворите в ролята на военачалник, е братът на хан Крум. Той съпътства владетеля по време на кампанията в Тракия и в даден момент командва военни части, действащи отделно от основните сили. Както беше вече споменато, преди да стане владетел, командир на войските, действащи в района на днешната географска област Македония, е хан Борис. Неговият син, на свой ред, предвожда войските срещу сърбите, след като баща му е вече владетел. И докато командването на полеви армии е ясно засвидетелствано в наличната изворова база, не така стои въпросът за управленските функции и свързаното с тях командване на регионалните военни ефективни. Този въпрос има пряко отношение с темата за **тарканите** и тяхната роля в държавната структура. Хронологически тази титла е засвидетелствана за пръв път в два възпоменателни надписа, изработени по заповед на хан Омуртаг. Единият от тях е посветен на един от командирите, изпратени да ръководят военните действия срещу франките, но нито той, нито другият спомагат да се разберат точните функции на тези служители. За това допринасят три по-късни писмени източника. Първият от тях е „Пространното житие на Св. Климент Охридски“. В него се споменава, че лице с титлата „бори таркан“ е „подстратег“ на хан Борис I и управлява от Белград. Това сведение има пряко отношение към данните в Унгарския аноним, където се отбелязва, че човек на име Салан властва над местните военно-административни управители и реално отговаря за огромните територии на държавата отвъд Карпатската планинска верига. Информацията в двата източника се допълват и от така наречения Наръшки надпис, където се споменава за лице, носещо титлата Оглу Таркан, поставено по ранг под владетеля, но над местния управител Тирадин. Тези данни позволяват да се направи заключението, че тарканите са висши заместници на владетеля, управляващи цели части на българската държава и имат власт над местните военно-административни структури. Връзка между тези лица и владетелското семейство е засвидетелствана в Унгарския аноним, където се отбелязва, че Салан е внук на вожд, превзел земите на Панония. Някои косвени сведения ни позволяват да допуснем, че както братът на Крум, така и Борис, преди да поеме ръководството над държавата, са изпълнявали функциите на заместници. Много е вероятно такава да е била

ситуацията и при Владимир Расате, също както и при Енривота, брата на хан Маламир. Връзката с тарканската титла е засвидетелствана и в съчинението „За церемониите“ на Константин Багренородни, където вторият син носи титлата „боила таркан“.

Както беше споменато, размерите на България след териториалното разширение през първата половина на IX в. са предпоставка за децентрализация на военното командване. Ръководството на военния ефектив по места зависи пряко от етапа на развитие на държавния механизъм. Макар и оскъдни по характер, наличните сведения ни дават основание да смятаме, че до края на второто десетилетие от IX в. лидерите на отделните племенни общности, населяващи държавното пространство, са под директното разпореждане на местните лидери. Следвайки устройствените модели, познати от номадския свят, тези лидери на свой ред са подчинени на споменатите наместници на владетеля. В първия етап на конституиране на централизираните управленски структури, племенни вождове са зачислени към новосформираните местни професионални военни структури, а впоследствие са интегрирани и в аристократичното съсловие. При вече завършения процес на централизация, регионалните ефективни минават изцяло под командата на местните военно-административни управители. Техните военачалнически функции са ясно засвидетелствани в различни по произход извори.

При сформирването на цялостния стратегически план на реализираните кампании, пряко участие взимат и различни представители на боилското съсловие. В наличната изворова база са налице сведения, съобщаващи за обсъждането на бойните планове на аристократични събрания. Тази практика съществува преди както преди процеса на централизация, така и след неговото финализиране.

Глава II. Родове войска и въоръжение

Наличните писмени и материални източници, както и известните ни изображения позволяват да се направи изводът, че българските воители в периода на Ранното средновековие използват богат арсенал от нападателни оръжия. В тази част от дисертационния труд е направен опит да бъдат систематизирани всички налични сведения и материали за всяко едно от познатите оръжия.

В „Тактиката“ на Лъв VI се пояснява, че нападателното въоръжение на българи и маджари се състои от три основни оръжия – лък, копие и меч/сабя.

Лъковете, употребявани в българската войска, са два вида. Първият вид е стандартният „прост“ лък. Той се изработва от една дървена основна, която разполага с необходимите еластични качества. След известна обработка, към двата ѝ края се прикрепва тетива, която извива основата в дъгообразна форма. При изработката на този вид лък не се изисква силно специализирани умения, което го прави и широкодостъпен за по-голям брой хора. Не така стоят нещата по отношение на „сложно-съставния рефлексен лък“. Този вид оръжие се изработва от различни компоненти. Дървената основа минава през обработка, така че да придобие формата на летва, след това към дадени части от нея се закрепят предварително обработени сухожилия от кон, говедо или елен, като при долепянето се прави извивка на основата в посока на изстрелване. В средната част се прикрепят костни пластини, омотани с кожени ремъчета. Към краищата на основата закачат костни пластини, които играят ролята на еднорамнен лост. Изработката на този тип оръжие отнема време и изисква силно специализирани умения. Високата цена на оръжието е обоснована и от качествата на лъка. За опъването на тетивата се изисква едва 20 кг. сила, докато при обикновен лък са необходими 60 кг. Силата на изстрел също е три пъти по-голяма. Разбира се, специфичните характеристики на лъка варират в различните географски ареали, а също така се цели и нагаждането на оръжието по уменията и силите на конкретния ползвател. От наличните изображения и, най-вече, рисунките-графити става ясно, че и двата вида лъкове са били употребявани, но трудно може да се установи тяхното съотношение в българската войска. От изображенията на конници, въоръжени с този тип оръжие, са ни известни общо трима въоръжени със сложно-съставен рефлексен лък, един от които е върху кана №2 от съкровището от Над Сент Миклош и двама, въоръжени с прост лък. Подобна е ситуацията и на изображенията на пехотинци. От седем от известните ни рисунки-графити, общо четири са въоръжени със сложно-съставен рефлексен лък и трима с прост. Тези цифри обаче не могат да бъдат ползвани за изваждане на категорични сведения за реалното съотношение между двата вида стрелково оръжие, тъй като качествата на рисунките е различно и не е ясно дали в някои от тях не е изобразен прост лък поради схематичния характер на самото изображение. Освен по линия на изкуството, употребата на сложно-съставни рефлексни лъкове се доказва и от намерените костни пластини, използвани в този вид оръжие. Що се отнася до вида стрели, които са били употребявани в разглежданата хронологическа рамка, сме принудени да разчитаме предимно на данните от археологическите находки. Както и на други места в частта за въоръжението, основна тежест се дава на труда на Валери Йотов. Той разглежда

общо 351 върхове на стрели, открити в сравнително точно датирана археологическа среда и разделя тези находки на общо две категории – плоски и многостенни. Първата категория има ясен превес – 281 от 351 и е разделена на седем подкатегории. От тях най-многобройни са първите две, тези на остриетата с правилна елипса и такива с издължен горен край. Те съставляват общо 175 екземпляра от общите 281. Този вид остриета са пригодени както за употреба по време на бой (предимно срещу по-леко въоръжен противник), така и по време на лов. Втората категория върхове са „многостенните“. В изследването на В. Йотов тя е разделена на четири подкатегории. Този тип остриета имат малка площ и в повечето случаи изключително издължено острие. Тези характеристики ги прави по-пригодни за проникване между отделните елементи на защитното въоръжение. И двете общи категории остриета се намират както в неукрепени селища, така и от териториите на землени укрепления и каменни крепости, предимно от Вътрешната област. Това е ясна индикация, че и двата основни вида са били ползвани по време на сражение, като разнообразните по вид екземпляри в някои крепости дават основание да се смята, че воините са разполагали с набор от различни стрели, които са ползвали според ситуацията.

От трите основни оръжия на българите, споменати от Лъв VI, **копието** е най-широко засвидетелствано в достигналите до нас изображения. Данните в тях се допълват и от намерените по археологически път остриета, систематизирани в изследването на Валери Йотов. От наличните източници става ясно, че в българската войска са били употребявани два вида копия – късо и дълго. Късото копие има дължина между 1,5 и 1,8 м. По време на сражение, то се мята срещу противника и може да поразии вражески войник на разстояние до 30 метра. Освен с цел да ликвидира врага, копието се мята и за да извади извън строй щитовете на противника, което прави този вид оръжие особено ефикасно срещу тежко въоръжен враг. Освен за мятане, късите копия могат да се използват и в близък бой. С тях са въоръжени и войниците, охраняващи владетеля. Дългите копия достигат до дължина 3.75 м., но на базата на наличните рисунки-графити е изказано предположението, че българските копия от този тип достигат до 2.50 м. Дългото копие е едно от основните оръжия на българската конница и то се използва за нанасяне на силен пробощащ удар по противника, използвайки бързината на самото животно. Намерените остриета, принадлежащи както на къси, така и на дълги копия, са разделени от Валери Йотов общо на пет типа – елипсовидни (широки и тесни), елипсовидни с издължен горен край, триъгълно острие, остриета с четириъгълно сечение и острие, прикрепяно чрез щип. Четвъртият тип традиционно се характеризират като „пики“ или върхове с

издължено острие и тясно сечение, пригодени специално за преодоляване на защитно въоръжение. Този тип върхове са широко разпространени в степния свят, като екземпляри, подобни или идентични с тези от българските земи, са намерени и на територията на Волжка България. Базирайки се на данни от Вегеций, В. Йотов излага становището, че върховете на късите копия трябва да бъдат до 12 см., а тези на дългите около 22 см. На базата на това становище, наличните екземпляри могат да бъдат идентифицирани като върхове на общо 30 дълги копия и 13 къси. Представеното съотношение обаче е условно, тъй като има остриета, които могат да бъдат ползвани и в двете разновидности на оръжието. Тук определящ се явява размерът на втулката. Подобно съотношение между двата вида копия се наблюдава и в наличните изображения – от 31 фигури, въоръжени с това оръжие, общо 21 боравят с дълго копие. Съотношението до голяма степен е обусловено от употребата на едната и другата разновидност на оръжието. Дългото копие има по-широко приложение по време на сражение и може да бъде използвано през целия сблъсък (стига да не се счупи при контакт), докато късото е най-широко се употребява за обстрелване на противника, преди да се нанесе фронтален удар по неговите редици. Рисунките-графити ни позволяват да извадим и някои ценни данни за видовете захват на дългото копие, практикувани в българската войска. От тях става ясно, че то е било прихващано по различни начини, в това число и само с една ръка. При този захват предната част на копието се прикрепя за коня, като така се придава допълнителна стабилност при сблъсък, но се намалява маневреността. В „Тактиката“ на Лъв VI се отбелязва, че българите умело са боравели с двойно въоръжение и са сменяли лъка с копие, според ситуацията. В същия военен трактат се описва и упражнението, което има за цел да развие същото умение и от страна на ромейските конници.

Сабята или **Мечът** е третото основно оръжие, ползвано от българите по време на сражение. Данните за него в писмените източници са ограничени и за разлика от другите две, на него не се обръща специално внимание и във военните наръчници. Малко са и изображенията, в които този вид оръжие е представено от автора. Докато копието е изобразявано както върху продуктите на елитарното изкуство, така и на простонародното, то мечът изцяло липсва в първия вид. Опит за неговото представяне се забелязва на общо четири изображения. Благодарение на тях можем да добием представа и за начина, по който е носено този тип оръжие – окачено за бойния колан, от лявата страна на войника. Налице са и няколко опита да се нарисува меч самостоятелно, а не като част от цялостна композиция. Почти пълната липса на други сведения, правят намерените по археологически път екземпляри основния източник на информация за характеристиките на този

тип въоръжение в българската войска. Сред тях се наблюдава драстичен превес на оръжията, спадащи към категорията на сабите, пред тези, принадлежащи към тази на мечовете. До нас са достигнали както цели екземпляри, така и части от такива. Те най-общо могат да бъдат разделени в две групи. Първата включва саби с предимно прави клинове, с лека извивка в долния край. При повечето от тях се наблюдава лека или по-ясно изразена извивка на дръжката към посоката на режещата част. Дължината на оръжията от тази група е между 77/78 и 83 см. Втората включва екземпляри с извивка на клиновете по цялото протежение, макар и относително малки отклонения от оста. Дръжките са с ясно изразена извивка в посока на режещата част, а дължината е между 83 и 99 см. Валери Йотов датира първата група саби между VIII–IX в., а втората IX–X в. Екземпляри със сходни характеристики и от двете групи се намират и на територията на Волжка България, унгарските територии и частично в Хазарския хаганат. Еволюционните тенденции, изразяващи се в появата и уголемяването на извивката на острието, също както и на неговата дължината, наблюдавана в ранносредновековна България, се наблюдава и във Волжка България. Сходствата между двете държави и земите на номадски политически образувания ясно демонстрират, че става въпрос за процеси на развитие, обхванали цялото степно пространство и прилежащите територии.

Както беше споменато, оръжията, спадащи към категорията на мечовете, са драстично по-малко. Два от намерените екземпляри могат да бъдат категоризирани като „палаши“. Те имат прави едноостри клинове, леко скосени в края. Дръжките също са прави. Първият екземпляр е дълъг 91 см., а вторият – 85,5 см. Този вид оръжие се смята за преходна фаза между меча и сабята, тъй като носят специфични черти и на двата вида оръжия. Датират се в периода VII–VIII в. и аналогични екземпляри са намерени в Северен Кавказ, погребалния комплекс Вознесенка и гроб от района на Унгария. Това са и единствените находки, които категорично могат да бъдат свързани с българите. При другите екземпляри се усеща силно влияние от страна Византия, скандинавските народи или централна Европа. Техният произход не е ясен. Не може да се изключи напълно възможността те да са попаднали в българските земи по линия на търговията или да са принадлежали на войници, участвали в армиите на византийци и руси. Тези данни категорично сочат, че в българската войска е давано предимство на сабите, за сметка на мечовете. Причината за това по всяка вероятност се крие в различните предимства на двата вида оръжия. Сабята е по-лека от меча, което позволява по-голяма маневреност на войника и олекотява замаха. Това обаче прави този вид оръжие по-малко ефикасно срещу добре защитен противник. Това

в известен смисъл се компенсира от допълнителната сила, която бързината на коня придава на удара. За войска, приоритизираща конницата при организирането на своите армии, този вид оръжие има ясно изразени предимства. Необходимо е да се подчертае, че сабят/мечът има особено символно значение за средновековния човек и често се предава от баща на син.

Трите оръжия, изброени в „Тактиката“ на Лъв VI, не са единствените употребявани от българите в периода на Ранното средновековие. Едно от тези, за които имат ограничени сведения в изображенията и изцяло отсъства от писмените източници, но в същото време е добре засвидетелствано по линия на археологията, е **бойната брадва**. В изследването на Валери Йотов, намерените остриета са разпределени на две категории – леки и тежи, като леките са с тежест от 100 до 300 гр., а тежките са от 300 гр. нагоре. Първата категория е разделена на шест групи, докато втората на 3. Някои от остриетата като, да кажем, тези от първата група на първата категория имат директна аналогия със земите на Волжка България и според И. Измайлов тяхното разпространение трябва да се свърже с тюркско-уйгурските племена и конкретно, с българските. Подобна е и ситуацията с остриетата от група 3 от категория 1, които се датират в периода IX–X в. Освен като оръжие, брадвата служи и като незаменим инструмент, необходим за дейности, свързани с военното дело като изграждане на укрепления и лагери, устройване на засади, изработването на салове и др. Няма съмнение обаче, че намерените екземпляри, особено на леките брадви, са част от бойния арсенал. За това говори фактът, че едно от остриетата е намерено в гроб, заедно с копие и сабя. Имено оръжията от тази категория са били по-пригодни за конниците поради малкото си тегло. Освен сред българите, брадвата е широко употребявана и от редица номадски народи от евразийската степ. В „Тактиката“ на Лъв VI също се препоръчва с този тип оръжие да се снабдят конниците и тежката пехота. Брадвата, която византийският император описва, е с двойно острие, брадва от едната страна и острие като на меч (или копие) от другата. Подобен екземпляр е намерен в областта на Преславския балкан. Както беше споменато, информация за това оръжие липсва в писмените източници, но има известни данни в достигащите до нас изображения. На една от рисунките-графити е изобразен конник, който държи оръжие с дълга дръжка, от горния край е нарисуван правоъгълник, а от другата страна на правоъгълника – острие като на копие. Острие има и на върха на дръжката. Изглежда неизвестният автор е нарисувал точно брадва с двойно острие, като не е изключено краят на дръжката да е бил снабден и с острие на копие. На каменна плоча от района на Голямата базилика в

Плиска са нарисувани и три брадви с дълги дръжки и остриета, закрепени не за края на дръжките, а малко по-надолу.

Подобно на бойната брадва и за **боздугана** информацията се намира изключително посредством археологията. На територията на България са намерени общо 17 метални глави, разделени от Валери Йотов на две категории – такива с кръгла форма и различно оформление и такива с квадратна форма и пирамидални шипове. Те са прикрепяни на дървена дръжка и са ползвани най-вече за нанасяне на удар по главата на противника, като боздуганите са представени в изворите като оръжието, които имат най-голям шанс да преодолеят вражеския шлем. Големият брой находки не остават място за съмнение, че този вид оръжие не е бил рядко срещан в арсенала на българските войници. Според В. Йотов, боздуганите от категория 2 трябва да се датират в периода X–XI в., което означава, че тяхното разпространение и устройство трябва да се свържат пряко със сблъсъците с тежковъоръжените части на Източната римска империя и необходимостта да се противодейства на тяхното защитно въоръжение. Друго оръжие с подобно устройство и употреба има и **бойният чук**. От територията на България са намерени общо четири екземпляра, датирани от периода на Ранното средновековие. Техният ограничен брой е индикация за сравнително рядката му употреба в българската войска.

Важна част от арсенала на българските конници представлява и **арканът**. В научната литература традиционно е прието, че той представлява дълго въже, завършващо с примка. Когато се инициира преследване на противника непосредствено след като той е обърнат в бягство, арканите се ползват за пленяване на вражеските войници. Описанието на оръжието като на въже с примка обаче изглежда проблематично поради няколко причини, което позволява да се изложи и алтернативна хипотеза за неговото устройство. Изглежда арканите трябва да се свържат с така наречените „кистени“, които представляват малки яйцевидни предмети, в почти всички случаи (25 от 28 екземпляра) направени от кост, с метална основа, минаваща през средата и завършваща с ухо за закачане на въже. Тези предмети традиционно се характеризират като глави на боздугани, които се прикрепят чрез въже или камшик за дървена дръжка. Това приложение обаче прави труден за обяснение изборът на материал. Костта нито е издръжлива при удар, нито тежи достатъчно, да се поразии ефикасно противника. Много по-правдоподобна изглежда хипотезата на Дориан Александров, че те са били ползвани като тежести, прикрепяни към дълги въжета, като по този начин се сформира оръжие, което той нарича „бойна гира“ и което е добре познато от района на Далечния изток. Не само това, той допуска, че то е било използвано и

по идентичен начин с народите от далечните азиатски територии. За това обаче липсват сведения. Много е вероятно именно това оръжие да се описва от авторите, когато говорят за арканите. Тежестта се ползва, за да се засили чрез въртеливи движения и след това се изхвърля към противника, като по този начин се увива около него. Точно това описва и Йоан Марцелин, който ни съобщава, че чрез арканите се „омоатват ръцете и краката“ и се отнема възможността на врага да язди или върви. Това би обяснило и избора на материал. Той не е достатъчно тежък за нанасяне на удар, но е тежестта стига, за да служи като тежест на аркан. Тази хипотеза среща и известни затруднения, предимно с датировката на намерените екземпляри, повечето позиционирани от Валери Йотов в периода XI–XII в. Подобни находки обаче са открити в земите на аварите и на волжките българи. Връзката на българите на Балканите и с двата народа позволява да се допусне, че подобни екземпляри е имало и при тях, макар и да не са открити. Не е изключено и да са грешно датирани тези, които са ни известни.

Важна част от въоръжението на българските воители, макар и не с нападателен характер, е **щитът**. Той е добре засвидетелстван в писмените източници. В Лексикона Суда се споменава този елемент от въоръжението на Тервел, а Йоан Зонара съобщава, че войниците на Крум са използвали своите щитове да предпазят владетеля си. В няколко византийски съчинения се споменава, че тази част от въоръжението на елитните войници на Симеон е била позлатена и посребрена. Ценни данни за характеристиките на българските щитове се съдържа и в достигналите до нас изображения. В една от недовършените рисунки-графити е нарисуван конник, който носи малък кръгъл щит. На друга с подобно изображение на конник, авторът е нарисувал голям кръг, вероятно опитвайки се да изобрази голям кръгъл щит. Щит с правоъгълна форма пък е изобразен от неизвестен автор в друга рисунка от този тип. На нея е представен щит и копие, насочен срещу християнски кръст. Кръгъл щит е изобразен и на печата на хан Тервел. За да се освободи дланта на войника, необходима за придържане на копие или стреляне с лък, той е бил прикачван за ръката посредством ремък. Що се отнася до размера, изглежда малко вероятно да са били ползвани големи щитове в българската конница, тъй като това би ги направило трудни за употреба и би ограничило маневреността на войниците. По-вероятно е да са били употребявани малки или средни по размер щитове, направени от дърво, с прикрепена към тях кожа и метални елементи, които да подсилват тяхната конструкция.

Характерът на въоръжението и снаряжението определят и родовете войски, изграждащи българската армия. Макар и ограничени по количество,

налице са достатъчно доказателства, в това число и от косвен характер, че при заселването на Балканите българската войска е съставена изключително от конници. Въпреки промените от социалната и икономическата структура също както и изменението в държавното устройство, тази специфична черта на българската войска се запазва до третата четвърт на Х в. Това намира подкрепа в редица писмени източници като Фулденските анали, старобългарския разказ „Чудото на Св. Георги с българина“ и вече споменатата „Тактика“ на византийския император Лъв VI. Косвено потвърждение дават и графитите-рисунки от Плиска и Преслав, където доминират изображенията на конници, представени в бойни и ловни сцени. Това недвусмислено доказва, че за българина конят продължава да се разглежда като неразделна част от воинското снаряжение. Запазването на структура на войската, наследена от периода, когато народът обитава степните зони на Европа и техните периферии, се дължи и на целенасочените усилия от страна на централната власт.

До началото на 70-те години на Х в., **Лековъоръжените конни части** представляват едно от основните подразделения в българската войска. Макар и по своето стратегическо значение да отстъпват на формиранията, съставени от тежковъоръжени конници, те играят ключова роля в полевата тактиката, прилагана от българите. Редиците на леката конница се попълват предимно по линията на рекрута, но освен това те са част и от професионалната войска, която е на постоянно разположение на централната власт и регионалното командване. Както се подразбира от името, войниците от този род войска не разполагат с метално защитно въоръжение, а носят нормално облекло от кожа и лен. Въпреки това, част от тях разполагат с така наречените „заместващи ризници“, които предоставят известна защита по време на сражение. Информация за този вид снаряжение намираме по линията на археологията. В района на Билярското градище (Волжка България) е намерено парче от броня, която е съставена от основа, върху която са прикрепени пластини с размери 13,5 на 9 см и дебелина 2мм. И двата елемента са изработени от кожа, но за разлика от основата пластините се обработват с лепила и смоли, което им придава допълнителна твърдина и ги прави издръжливи на удар от страна на вражеските оръжия. При източната стена на Вътрешния град във Велики Преслав пък са намерени седем пластини от кост/рог, което означава, че и този материал е бил използван за изработването на заместващи ризници. При народ с интензивно развито скотовъдство са били широко достъпни и двете суровини, необходими за изработването на такова снаряжение.

По отношение на нападателното оръжие, леко въоръжените конници са боравили с целия арсенал, описан по-горе. Съществена част от снаряжението включва и бойния колан, върху който се прикрепят част от въоръжението като сабята/меча, колчана със стрели, бойния нож и някои допълнителни принадлежности като огниво и може би, торба с допълнителни върхове на стрели и пила за заостряне. По-високопоставените хора в социалната структура разполагат със специални богато украсени колани, които символизират техния статус и според Стела Дончева има вероятност да са получавани като специален дар от страна на владетеля. През X в. украсата за колана става по-масово явление, което означава, че губи своето символно значение. Грижата за оръжието е обект на строга социална и правна регулация. За това свидетелства сведението в „Отговорите на папа Николай I по допитванията на българите“ за наличието на смъртно наказание в случай на зле поддържано въоръжение. Интересни данни предоставя и Ибн Фадлан, който съобщава за обичая да се отнема въоръжението и дрехите на хора, които си позволяват да уринират, без да свалят бойния колан и оръжията си. Това е индикация за известно символно, а може би и сакрално значение на снаряжението в представите на волжките българи, а вероятно и на дунавските им събратя.

Тежката конница заема съществено място в полевата стратегия на българите и особено в сблъсъците с войските на Източната римска империя. Данните за нея обаче до началото на VIII в. имат изцяло косвен характер. Българите се развиват в продължение на векове в ареал, в който защитното въоръжение е познато още от I хил. пр. Хр. Освен при ирански народи като перси и парти, брони са използвани и от номадски народи от района на Централна Азия и степните зони, северно от планината Кавказ. Тежко въоръжени войски са засвидетелствани и по отношение на номадски политически образувания, част от които са и български племенни групи. Такива са Тюркският, Аварският и Хазарският хаганат. Информация има и по отношение на Волжка България. Всички тези данни правят изключително малко вероятно тежката конница да не е съставлявала част от българската войска, преди нейното заселване на Балканите. Известно потвърждение за този факт предоставят и парчетата от обгорени ризници, намерени при Вознесенка. „Тежковъоръжена българска войска“ е засвидетелствана за пръв път в изворите през 712 г., когато българите реализират опустошително нападение над тракийските територии на империята. „Тежковъоръжена и боеспособна войска“ командва и хан Телец, а при управлението на Крум „тридесет хиляди българи, целите, покрити с желязо“ нахлуват в империята. Тези данни оставят впечатление, че не само българите

разполагат с многобройни части, снабдени със защитно въоръжение, но че всички български войници са снабдени с такова. Това, разбира се, няма как да отговаря на истината, тъй като въоръжаването на десетки хиляди тежко въоръжени войници не е по силите дори на държава като Източната римска империя. Нещо повече, дори това да е постижимо за българските владетели, то би ограничило техните тактически способности на бойното поле. Това не означава обаче, че цитираните данни са просто преувеличение от страна на византийските автори, тъй като не е изключено те да са останали с такова впечатление благодарение на това, че част от леко въоръжените войници са били снабдени с шлемове, а някои от тях и с метални защитни елементи за раменете. Доказателства за това намираме в Преславския инвентарен надпис, където броят на шлемовете надвишава драстично този на броните. Тактиката да се остави впечатление у врага, че цялата армия е снабдена с брони, с цел да му се въздейства психологически, е описана и във военните наръчници.

От наличните данни може да се направи изводът, че в българската войска са ползвани общо два вида брони – люспести/плочести и плетени ризници. И двата са засвидетелствани в трите основни типове източници – писмени, археологически и изображение. За обозначение на плетени ризници във византийските източници се използва терминът „*λωρίκιον*“, засвидетелстван по отношение на българите в Тактиката на Лъв VI, също както и в инвентарните надписи. В Преславския инвентарен надпис той е заменен с „*χωρυσχη κολπε*“. Парчета от плетена ризница са намерени на територията на Плиска, Преслав и Мадара. Те са изработени от железни халки с диаметър от 0,6 мм. до 1 см. и дебелина между 1 и 2 мм. Намерените находки обаче представляват само фрагменти и по тях няма как да бъде възстановена цялостната конструкция на бронята. За постигането на тази цел спомагат две изображения. Първото е се намира на кана №2 и на него е представен конник, носещ този тип защитно въоръжение. Плетената ризница покрива цялото му тяло, в това число врата, ръцете до предмишниците и краката до коленете. Второто изображение е рисунка-графит от Преслав (обр. 44), на която е представен войник с ризница и шлем. Бронята се спуска до коленете, но не ги обгръща от всички страни. Това ни позволява да заключим, че този тип ризници не са разполагали с индивидуални защитни елементи за краката (показани на изображението от каната), а по-скоро част от бронята висяла на две части от кръста до колената, като под слабините е имало ремъци, с които да се привържат, така че да обгърнат краката от всички страни. Плетените ризници имат три предимства пред другите типове брони – те са по-леки, по-ефикасно обгръщат различни части и позволяват на тялото да има

по-добра терморегулация, което има пряко отношение към издръжливостта на войника по време на битка. Те обаче са по-скъпи за изработка и при тях не се наблюдава плъзгащ ефект при удар от вражески оръжия и най-вече стрели. За обозначение на люспести/плочести брони във византийските източници се използва терминът „κλβάνιον“. Той не е засвидетелстван по отношение на българите, но в Преславския инвентарен надпис е употребен и друг термин – „εστρωϋν κυλε“. Основните източници на информация за този вид въоръжение получаваме по линия на археологическите находки и някои изображения. На територията на България са намерени няколко групи метални плочки, използвани за изработването на люспести/плочести брони. Те са с дължина от 4 до 16 см. дължина и ширина от 1.1 до 5.5 см. Възможни са няколко начина за подреждането им върху основата, като ценни данни за тях намираме в изображенията на Илюстрирания препис на Историята на Йоан Скилица. В един от случаите, пластините са залепнали едни за други, което ни позволява да видим начина им на презастъпване. Допуска се, че част от тези плочки са били използвани за изработването не на цели брони, а на отделни елементи, които подсилвали защитата на определени части на тялото като например раменете и гърдите. Както беше споменато, пластини за „заместващи ризници“ са изработвани и от кост и кожа.

Информация за вида на шлемовете, използвани в българската войска, придобиваме най-вече от изображенията и по линия на археологията. Сред тях трябва да бъдат споменати рисунките-графити, печатът на хан Тервел и бронираният конник от кана №2 от съкровището от Над Сенд Миклош. Данните от тях се потвърждават и от двата екземпляра, намерени на територията на страната. Шлемовете имат конусовидна, островърха или полукръгла форма, което спомага при удар оръжието да се приплъзне по тяхната повърхност и така да се предпазят от счупване. Наличните изображения, един фрагментиран надпис от Преслав и данните в Тактиката на Лъв VI ни позволяват да заключим, че в българската войска са били ползвани и защитни брони за конете. Те са били частични, покриващи само предната част на коня и цели, обгръщащи цялото животно. Използвани са различни материали за тяхната изработка, в това число и желязо.

Въпреки че българската войска е съставена предимно от двата вида конница, в дадени моменти към нея са зачислявани и двете разновидности на **пехотата – лека и тежка**. Когато предоставя информация за бойните умения на българи и маджари, Лъв VI споменава, че те са се сраснали с конете до такава степен, че „не могат да си стоят на краката“. На базата на други източници обаче

може да се направи заключението, че тази информация не е изцяло точна. На първо място, българите рекрутират пехотни части по линия на славянските племена, които са приобщени към държавния механизъм. Армия от „българи и славяни“ повежда Тервел през 705 г., за да помогне на Юстиниан II да възвърне трона си. Телец рекрутира 20 хил. славяни, чрез които подсилва охраната на предварително изградените укрепления. Крум също повежда армия, съставена от „конница и пехота“ към ромейската столица, след като попълва нейните редици и от „околните славянски племена“. Все пак трябва да се отбележи, че макар и пехотни части да бъдат свиквани по време на поход, често те изпълняват второстепенни тактически задачи. По отношение на въоръжението, данни за славянските воители се съдържат в съчинението на Прокопий Кесарийски и в „Стратегикона“ на Псевдомаврикий. Те са въоръжени с малки копия, щитове (според единия малки, според другия големи и неудобни), лъкове и стрели, напоени в отрова. По линия на археологията, арсеналът може да бъде допълнен с бойна брадва и меч. Последният обаче не става масова част от снаряжението на славянските воители. Данните, предоставени в двата източника, са от VI в., но в хода на близо 150 г. на постоянни сблъсъци с войските на империята, сред някои от племената на Балканите се появяват и отряди, снабдени със защитно снаряжение. На базата на Преславския инвентарен надпис може да се направи заключението, че след процеса на централизация държавата приобщава племенната към военните структури и подsigурява защитно въоръжение за определен брой пехотни части. Също както и преди обаче те изпълняват определени тактически задачи, като охрана на проходи (каквто е случаят с отряда от Преславския корпус) или охрана на определени укрепления. Въз основа на определени рисунки-графити, оставени от войници предимно от български произход, може да се направи предположението, че те също са имали възможността да се бият пеша, когато ситуацията го изисква. Например при обсада на крепости или при организиране на засада в планински терен. След загубата на големите равнинни територии, пригодни за интензивно коневъдство, войската изменя своята структура. След 972 г. драстично нараства процентът на пехотата за сметка на двата вида конница. Оттам се увеличава и тактическото значение на този род войска, особено в бойни действия от предимно дефанзивен характер – отбрана на крепости, проходи и полеви укрепления като тези при Беласица.

Като отделен род войска могат да бъдат считани и така наречените „инженерни части“. Терминът е взет от модерната военна терминология и като такъв може да бъде използван само условно за състоянието на

ранносредновековната българска войска. Те включват така наречените „техници“, в които влизат специализирани кадри, необходими при изграждането на обсадна техника, полеви фортификационни съоръжения или друг вид подготовка на терена преди сражения. Такива могат да бъдат механици или занаятчии, специализирани в обработката на желязо и дърво. Липсата на достатъчно информация прави трудно да се установи какво е състоянието на този род войска през целия разглеждан период. Както кутригурите (западния български клон), така и аварите, в чиито редици има множество български войници, разполагат с богат опит в изграждането на обсадна техника. Специализирани кадри са засвидетелствани и сред племената в околностите на Солун. По отношение на България обаче липсват изцяло данни в първите близо 130 години след битката при Онгъла. С обсадна техника започва да борави хан Крум, но византийските автори отбелязват, че той се сдобива с необходимите кадри по линията на хора от империята. Благодарение на тях, той се сдобива с капацитет за изграждане на внушителни обсадни части, съставени от разнородни машини. Тяхната конструкция се разглежда подробно в тази част на дисертационния труд. Що се отнася до произхода на специализираните знания за тяхната изработка, не е ясно обаче дали византийските автори не завишават ролята на имперските кадри в процеса. Това, което може да се каже със сигурност, обаче е, че от началото на IX в. българите неведнъж превземат добре устроени укрепления.

Глава III. Стратегия, тактика и полева организация

Налице са множество фактори, оказващи влияние върху военната организация на една войска, нейното въоръжение и тактическите прийоми, които прилагат нейните командири както в хода на кампания, така и по време на полеви сражения. Сред тях могат да бъдат изведени на преден план три ~~от тях~~. На първо място това са „военните традиции“. Всяка общност е пряко повлияна от заобикалящата я военно-политическа обстановка и културния кръг, която населява. Социумът конституира своята военна организация, с цел да отговори на предизвикателствата, идващи от средата, в които се намира. Съществен елемент от този процес е заимстването и от основните врагове на общността. Традиционността в организирането на военния ефективен също не трябва да се подценява. Знанията се предават в колектива от баща на син и посредством определени обичаи. Това предопределя и известна консервативност при воденето

на война. Вторият фактор е „социо-икономическият“ фактор. От него пряко зависи характерът на използваното снаряжение и въоръжение и оттам, военната тактика и стратегия. Това е най-добре демонстрирано в номадските общности, където начинът на живот предопределя и изцяло конния характер на техните армии. Достъпът до коне, желязо, военни технологии (такива за изработване на определено въоръжение или обсадна техника) и възможности за въоръжаване на войниците с определено снаряжение дава пряко отражение на организацията на военния ефектив. Третият водещ фактор е „необходимостта от адаптация към вражеските способности“. Той заема съществено място в развитието на българите след тяхното заселване на Балканите.

След първия сблъсък през 680 г., българите овладяват територии, намиращи се в непосредствена близост до Константинопол, което предопределя и тяхното изключително стратегическо значение. Това географско разположение до голяма степен стои в основата на дългата история на военните конфликти между двете държави. При този сблъсък обаче се наблюдава (или поне първоначално) известен дисбаланс в „стратегическата“ и „тактическата“ подготовка. Римляните не само натрупват богат военен опит, придобит вследствие на тежки конфликти с разнородни врагове, но и изграждат стройна система на обучение на военните си кадри – от редовия войник до ръководния състав. Този опит е подробно систематизиран и във военните наръчници, създадени в периода VI – XI в. Освен друго, тези паметници свидетелстват и за високото ниво на обучение на лицата, стоящи начело на ромейските армии. От тях става ясно, че в оказания период византийците строят войските си в две линии. Първата линия представлява основната част от бойния строй и той трябва да включва около 2/3 от наличните бойни сили. При военни сили над 24 хил. души, тя е изградена от три „турми“ в състав около 6 хил. души. Всяка от тях трябва да е на известно разстояние една от друга, така че да си взаимодействат помежду си, докато в същото време действат и като самостоятелни бойни единици. Между тях се поставят отряди между 200 и 400 души. Втората линия е съставена от резерва и в нея се позиционират останалите войски. Трета линия се състои само от един рияргарден отряд. Втората линия има както тактическо, така и психологическо въздействие. Центърът на бойния строй се състои от пехота, която се описва като второстепенен род войска, но в същото време с голямо стратегическо значение. Тя служи като прикритие за основната ударна сила, съставена от тежката конница. Тежката пехота се описва като изключително ефикасна срещу конните отряди на противника, докато леката се ползва отделно от основния строй за разстройване на вражеската организация и при

организирането на засади. Предвижда се 2/3 от наличния състав да разполага с добро, по възможност, тежко защитно въоръжение. Допуска се броят да падне до 1/2, но само ако войската е над 24 хил. души. В предните редици и на пехотата, и на конницата се позиционират най-добрите войници. В наръчниците се описват действия при разнородни ситуации, както и методи за въздействие върху психиката както на ромейската, така и на вражеската армия. Без съмнение, при спазване на предписанията във военните наръчници, постигането на надмощие над войските на империята представлява огромно предизвикателство.

Възстановяването на българския военен строй представлява по-голяма трудност поради липсата на достатъчно информация. Най-подробни данни за него се съдържат в „Тактиката“ на Лъв VI, като частта за тях е отнесена и към маджарите. Информацията във военния наръчник са почти дословно заимствани от по-стария Стратегикон на Псевдомаврикий. Тази специфична черта на изложението ни позволява да направим заключението, че в тази част на военните наръчници е описан военният строй, характерен за номадските народи. Самият факт, че към тях са причислени и българите, и то през X в., когато са настъпили кардинални промени в държавната организация и социалната структура, означава, че в това отношение се проявява известна консервативност от страна на българските управляващи. Това до голяма степен е лесно обяснимо – военните традиции трудно претърпяват сериозни изменения поради редица фактори. Според Лъв VI българският боен строй не е разделен на три турми, както ромейският, а съставен от множество отряди, които са плътно разположени един до друг, така че да образуват една голяма непрекъсната бойна линия. Терминът, който се използва, е „**μοίρα**“, който в същия военен наръчник се описва като военно формирование в състав между 2 и 3 хил. човка. Подразделенията в българската войска обаче нямат точна численост, а се различават по своя състав. Съобщението, че преди сражение турките (маджарите) и българите лагеруват, разделени на родове, кара някои изследователи да смятат, че тези формирования се комплектуват на базата на клановете в българското общество. Това обаче не може се твърди за целия период между VII и X в., тъй като настъпват съществени изменения в държавния механизъм. Все пак е твърде вероятно именно на този принцип да са били комплектувани преди периода на централизация и изграждането на военните структури. Всяка единица е обхващала войските на определени родове, но начело на подразделенията са стояли лица, назначени от владетеля. Макар и да не се споменава във военния наръчник, от Хамбарлийския надпис разбираме, че бойният строй е бил разделен на ляво и дясно крило, но от фрагментираното начало на епиграфския паметник не става ясно дали е имало

център. По-внимателен преглед върху наличните извори позволява да се отхвърли неговото съществуване. В „Тактиката“ на Льв VI се отбелязва, че освен военният строй в резерв се оставя една военна част, която се разполага зад строя и се използва за различни тактически прийоми. От сведенията на Йоан Скилица става ясно, че тази военна част се командва традиционно от владетеля. В няколко източника е отбелязано, че българската войска по време на поход се командва от три командира. Ако един от тях стои начело на резерва, то това означава, че основният строй е разделен само на две крила, а не на две крила и център.

Както беше споменато, след овладяването на земите между р. Дунав и Стара планина, по чисто стратегически причини българите се превръщат в един от основните врагове на Източната римска империя. Между двете държави обаче се наблюдава сериозен дисбаланс във военно отношение. Империята не само разполага с повече ресурси, в това число човешки и военен потенциал, но и с по-богат боен опит. Последното дава пряко отражение и на оперативните възможности на ромейските войски. Този дисбаланс започва да се усеща едва към средата на VIII в., тъй като до този момент ромейските генерали (в повечето случаи самите императори) допускат сериозни стратегически грешки на бойното поле. Българите успешно се възползват от тези грешки и успяват да разгромят военните сили на империята както през 680 г., така и през 708 г. През втората половина на VIII в. обаче те се сблъскват с добре строени и командвани ромейски сили, което довежда и до техния разгром. Това създава необходимостта да се въведат промени в организацията и въоръжението на българските войски, така че да се завишат техните способности срещу южния им съсед. Характерът на тези промени може да бъде възстановен на базата на така наречените „Инвентарни надписи“ и особено тези, които са намерени на територията на Преслав. На първо място, те свидетелстват за процес на усилено изграждане на централизирани военни структури и създаване на професионални военни части, подчинени директно на владетелите в Плиска. Различните титли, които научаваме от епиграфския материал, са ясна индикация за сложна йерархична структура на командване и организация на военния ефектив. Това, без съмнение, довежда до завишаване на оперативните възможности на българската войска и спомага за по-ефикасно командване по време на сражения. Това е ясно засвидетелствано от факта, че след сражението между византийци и българи по времето на хан Телец повече не се споменава за дезертиране на военни части и преминаване на ръководни кадри на страната на ромеите. Напротив, източниците, предоставящи информация за ключови сражения като това при крепостта Версеникия и р. Ахело, представят дисциплината в българската войска като изрядна, дори в най-

тежките моменти. Вторият процес, засвидетелстван в наличните епиграфски паметници, е рязкото завишаване на процента тежковъоръжени корпуси във войската, посредством зачисляване на определен брой брони и защитни елементи към отделните военни части. Особено ценна информация за бойния строй в българската войска след настъпилите промени предоставят надписите, намерени на територията на Преслав. От тях става ясно, че в района на бъдещата българска столица е стационарирано елитно военно формирование, за което в дисертационния труд се използва техническият термин „Преславски корпус“. От трите налични надписа разбираме, че неговото ядро е образувано от военна част с численост 1434 души, разделено на три формирования. Първото е съставено от 427 тежко въоръжени и 427 леко въоръжени конника (за които са подsigурени само шлемове), второто – от 455 тежко въоръжени и 85 леко въоръжени конника и третото – от 20 леко въоръжени и 20 тежко въоръжени пехотинци. Към ядрото трябва да се причислят и корпусът на сетит багаина, с численост 83 тежко въоръжени конника и отрядът на неизвестен командир, в състав от 199 войника в цялостно защитно въоръжение, включващо брони и за конете. Така общия състав на корпуса (ако допуснем, че сме открили всички надписи) възлиза на 1676 войника, от които 882 тежко въоръжени конника и 512 леко въоръжени. Ако приемем, че съотношението между родове войска в това военно формирование е следвано в цялата професионална войска, това означава, че тежко въоръжените части превъзхождат леко въоръжените 3 към 1. Това съотношение отговаря до голяма степен на препоръките за ромейските сили (4 към 1 за кавалерийските части и 3 към 1 за цялостната армия, ако тя е в състав под 24 хил. души). Ако се приеме, че отрядът от изцяло бронирани конници е образувал предната редица на строя, както е споменато в Тактиката на Лъв VI, това означава, че бойния ред е бил съставен от 8 редици в дълбочина. Ако те са служили за прикритие единствено на тежко въоръжените части, тогава строежът е бил в 5 редици дълбочина. Големият брой войници с тежко защитно въоръжение драстично завишава ефективността на българската войска в сблъсъците с армиите на Източната римска империя. Новите тежко въоръжени корпуси правят войските на българите по-издръжливи при директен сблъсък с конните и пехотни части на техните врагове, като в същото време това оказва психологическо въздействие на противника и позволява, заедно с тактическите похвати, описани от Лъв VI, като залъгване на противника, изненадващи атаки, лишения на противника и организиране на засади, да се прилага и още една тактика, позната на конните народи – реализиране на шокос удар срещу вражеските позиции, с цел да се предизвикат паника и дезорганизация. Постигането на този ефект изисква

нанасянето на сериозни щети при първия сблъсък, нещо, което трудно може да се постигне от леко въоръжени конници, особено срещу добре организирана и въоръжена ромейска войска. Все пак трябва да се отбележи, че представените съотношения между родове войски търпят изменения при организирането на рекрут сред обикновеното население. Преславският корпус вероятно е представлявал една от „мойрите“ (формированията), образуващи основния строй на българите. Това, което може да се каже с известна доза сигурност, е, че до 972 г. владетелите в Плиска и Преслав целенасочено се стремят да запазят мобилността на войската. По време на поход, войските или се разполагат в разпръснат строй вероятно когато врагът е далеч от позицията, или се позиционират в предварително изградени укрепления. Тези съоръжения обаче имат различно тактическо приложение от укрепените лагери на ромеите. При българите, те се използват за изчакване на противника до появата на удобни условия за провеждането на редовно сражение. За разлика от ромеите, при неуспех те не се ползват за прикритие, а по-скоро се разчитат на прегрупиране, повторни удари и при необходимост войската се оттегля, разчитайки на своята мобилност. След загубата на териториите, пригодни за интензивно коневъдство, структурата на българската войска кардинално се изменя. Пехотата става основния род войска, а конницата заема второстепенно значение. Това довежда и до промяна в тактиката – започва да се залага на засади, отбрана на предварително подготвени позиции и нанасяне на удари там, където ще бъде срещната минимална съпротива.

Редовните сражения са само един елемент от **цялостната стратегия** прилагана по време на поход. Всяко настъпление на вражеска територия следва предварително поставени цели и, както беше споменато, предварително разработен оперативен план. В зависимост от поставените цели се взема решение относно размера на военните сили, тактическите действия, които трябва да бъдат предприети също както посоката и начина, по който ще се реализира самото настъпление. В конфликтите, водени от българите, могат да бъдат систематизирани общо четири стратегически цели, които се преследват при иницирането на нападение над вражеска територия – оказване на натиск с цел извличане на политически и икономически дивиденди от противника, настъпление с цел неутрализиране на вражеския военен потенциал и разграбване на вражеската територия, настъпление, целящо трайно овладяване на вражеска територия и на последно място, настъпление с цел намеса в борбата за трона на вражеската държава с цел налагане на влияние в управленските ѝ кръгове. Последното се прилага два пъти спрямо Източната римска империя и още няколко

пъти спрямо Сърбия. В дисертационния труд се прави преглед на водените кампании на базата на наличните източници.

Източната римска империя е основният, но не единственият външнополитически опонент на ранносредновековна България. Военните конфликти, водени в западна, северозападна и североизточна посока обаче до голяма степен са слабо документирани. Това ни принуждава да изложим някои изцяло теоретични разсъждения относно тактическите способности на българската войска на базата на информацията, с която разполагаме за нейната организация, полева стратегия и въоръжение и наличните данни за основните и врагове. Именно такъв е случаят с войските на **Киевска Рус**. Военните действия между двете държави са представени в наративните източници лаконично и това силно затруднява евентуално реконструиране на събитията. За разлика от тях, военните действия между войските на Светослав и тези на ромите са намерили подробно описание във византийските източници. На базата на тях можем да направим сравнително точна реконструкция на тяхната тактика и полева организация. Основната част от бойния строй на русите по време на редовно сражение е съставена от съгъстени пехотни редици. До голяма степен разказите на ромейските автори описват характерния за скандинавските народи боен строй, при който щитове се допират един до друг и образуват така наречената „стена от щитове“. Това до голяма степен се дължи на факта, че като политическо образувание Киевска Рус е създадена именно от представители на тези народи. По време на директен сблъсък с ромейските пехота и тежка конница, редиците на русите не само издържат на натиска, но често успяват да изтласкат противника. За това допринася и високият морал на войските на Светослав, който се дължи на предишни военни успехи на техния лидер. От така изложените факти става ясно, че голяма част от тактическите прийоми на българите няма да дадат резултат. Шоковият удар на българската конница няма да нанесе желаните щети на пехотните редици, а добрата полева организация на русите прави трудна за постигане задачата да се предизвика дезорганизация, която да бъде експлоатирана от страна на високомобилната българска войска. Ключова слабост на войските на Светослав е тяхната намалена маневреност на бойното поле. На теория това може да бъде успешно използвано от войските на цар Петър, но не и на практика, тъй като владетелят на Киевска Рус привлича многобройни конни части от печенегите и маджари, като в същото време разполага и с мащабно числено превъзходство. Между двете войски се водят две сражения: едно, близо до устието на р. Дунав, при което изглежда войските на българите са ударени във фланг и още едно, край

столицата Велики Преслав, при което отначало войските на царете Борис II и Роман успяват да вземат превес, но в крайна сметка са изтласкани към града.

Друг военнополитически опонент на ранносредновековна България са **сърбите**. Срещу тях се водят активни военни действия по времето на владетелите Персиан, Борис I, Симеон и Самуил. Всичките те имат настъпателен характер и целят или извоюване на силно вътрешнополитическо влияние от страна на владетелите в Плиска/Преслав, или директно налагане на политически контрол. Данните за тези бойни действия почти изцяло липсват, а наличните източници се ограничават до предоставяне на информация за изхода на водените сражения. Това отново ни принуждава да прибегнем до теоретични разсъждения относно способностите на българската войска. Данни за сръбската войска могат да бъдат извлечени от подробните сведения за ранната славянска тактика в Стратегикона на Псевдомаврикий, допълнени от информацията в съчинението на Прокопий Кесарийски и Тактиката на Лъв VI. Причината тези ранни сведения да са приложими се дължи на факта, че сръбското население безспорно принадлежи към славянския племенен масив, заселил се на Балканите вследствие на нашествията VI–VII в. За разлика от племената, които влизат в редовни сблъсъци с войските на Източната римска империя и като резултат на тези сблъсъци силно изменят своето въоръжение, полева организация и оперативни възможности, сръбските племена остават изолирани в източните части на Динарската планинска верига. Те се заселват в планински и полупланински терен, напълно съответстващ на описанията в Стратегикона. Разбира се, не може да се изключи напълно и наличието на частични промени във военната организация по линия на влиянието на авари и българи, засвидетелствано посредством титлата „жупан“, срещата и при тях. Например възможно е наличието на известно количество тежко въоръжени пехотинци в сръбските редици. Като се вземат предвид сравнението между двата тактически подхода и характерът на терена, на който са водени бойните действия, може да се направи заключението, че българите до голяма степен нямат възможност да използват установените си стратегически похвати. Бойното поле не позволява да се разгърне полевият строй и от там да се използва високата мобилност на войската. Изхождайки от предписанията в Стратегикона, може да се направи констатацията, че срещу сърбите е необходимо голямо количество пехота и най-вече лека пехота. Българите нямат достатъчен опит във воденето на война в пресечен терен. От всички сражения, състояли се до времето на цар Самуил, едва три са водени на територията на планини – битката срещу Константин V, битката във Върбишкия проход и битката на куберовите българи срещу войските на Юстиниан II. И трите са успешни, но в две от тях е ясно

засвидетелствано участието на славянски контингенти, които имат богат опит в този вид бойни действия. Тактическото предимство на сърбите обяснява и неуспехите, претърпени по времето на Персиан и Борис I. Успехът на войските на цар Симеон, командвани от кавхана, се дължи на факта, че българският командир използва хитрост, за да плени целия родово-племенен елит и реално няма кой да организира ефикасна съпротива срещу българските войски. Както беше споменато, при Самуил настъпват сериозни изменения в структурата на войската, вследствие на което се завишава процентът и тактическото значение на пехотата. Това позволява на българския владетел успешно да неутрализира сръбската съпротива.

Слабо документирани, но в същото време тежки по своя характер са и конфликтите с **номадските народи – хазари, авари, маджари и печенеги**. Пълното сходство в полевата стратегия прави тези конфликти изключително кръвопролитни за българската държава. Реално войската на ханството/царството няма съществени тактически предимства пред своите опоненти. След описаните промени, войските на владетелите в Плиска и Преслав разполагат с по-голямо количество тежка конница, но тя не е особено ефективна при директен сблъсък. В степния ареал се разчита предимно на лека и високомобилна кавалерия, а основното оръжие, с което се борови, е лъкът. Поради тази причина българите са принудени от реализирането на рекрути, с цел въоръжаването на многобройни леко въоръжени части. Това е ясно засвидетелствано в така наречения „Разказ за чудото на св. Георги с българина“. Най-много данни разполагаме за бойните действия срещу маджарите. От тях се разбира, че българите са правили опит да приложат тактиката на фиктивно бягство и прегрупиране, която в крайна сметка дава резултат, но на цената на големи жертви (във Фулденските анали се споменават 20 хил. конника). Макар и да няма първостепенно значение в конфликтите с номадите, ролята на тежката конница не може и изцяло да се игнорира, тъй като именно тя е в основата на успехите на войските на император Отон I срещу маджарските нашественици. В конкретния случай франкските конници нанасят бърз удар по редиците на номадите, преди те да могат да приложат своята характерна тактика и това довежда до разгром.

Не са многобройни сведенията и в конфликтите срещу **франки и араби**. При сблъсък с арабите на бойното поле българите не могат да разчитат твърде много на лъковете си, тъй като според автора на Тактиката арабите не само имат добро въоръжение, но и добра строева подготовка. Подобно на ромеите, те съгъстват редиците си и образуват стена от щитове. Продължителното обстрелване на врага би изложило българската конница на опустошителния огън

на леката пехота. Действително, българите в Тракия се сблъскват предимно с конната част на войската, но в Тактиката на Лъв VI се отбелязва, че арабите понякога транспортират преходните части чрез конницата. Това се постига, като всеки пехотинец се качва зад гърба на конника. Успешен може да бъде характерният бърз фронтален удар, тъй като бързият бяг на конете и типичното залягане и предпазване с щитовете също както и тежкото въоръжение на предните редици, биха ги предпазили от вражеските стрели. Във военния наръчник се отбелязва, че не е лесно да се разстрои организацията на арабите, тъй като те запазват самообладание дори когато дават значителни жертви в първия етап на сражението. Веднъж ако се предизвика паника обаче, те губят всякаква организация и нямат възможност да се прегрупират и реорганизируют. В такъв момент упоритото преследване на противника, характерно за българите, би дало добри резултати и не е изключено именно на това да се дължи огромното количество жертви от страна на сарацините, в сблъсъците по полетата на Тракия. Тактика на флангиране и удар в тил биха могли да дадат резултат при определени обстоятелства, но по-вероятно е да се постигне успех чрез организирането на засади и прилагането на фиктивно бягство. Ефикасни срещу конниците са и камилите, но е малко вероятно те да са били използвани в битките срещу българите.

Подобно на арабите, бойният строй на франките също е подробно описан от Лъв VI в неговия военен наръчник. За тях се отбелязва, че разполагат с голямо количество пехотинци и ефикасна тежка конница. При сблъсък те атакуват стремглаво, не само чрез конницата си, но и от пехотните части. Тази атака въздейства психологически на противника, но в същото време често води до бърза загуба на полева организация. Като слабост на бойното поле може да се характеризира и липсата на достатъчно добра спойка между отделните подразделения. Те се групират на базата на региона, от който произлизат и на дадените феодални клетви. Лиутпранд описва случаи, в които вътрешните борби между отделните части на войската пречат на това да се противодейства на атаките на маджарите. Така направеното описание ни води до становището, че повечето тактически маневри на българската войска биха имали висока ефективност срещу армиите на франките. Фиктивно бягство, засади и бързи удари по пехотния строй могат да доведат до бърза дезорганизация. Поставянето на засади също би имало добър ефект срещу редиците на противника. Въпреки това, не може да се твърди, че това прави франките лесен противник. Те разполагат със значителни човешки ресурси, а населението в германските територии е боеспособно. Това е ясно демонстрирано в успешните сблъсъци с маджарите.

Както беше отбелязано, особено ефективна е и тежката конница на франките. Техните войски взимат превес над българите по време на бойни действия в началния етап от управлението на Борис I.

Съществен елемент от бойните действия, особено в случаите на кампании, целящи налагането на директен политически контрол, са военните операции по **превземане и отбрана на укрепления**. Систематизацията на наличните данни за процеса на овладяване на фортификационни съоръжения дава основание да се направи констатацията, че при този вид военни действия българите разчитат предимно на „обсадата“ като основно средство за превземане на укрепления. В тези случаи се прибегва да изкопаването на окоп около обсадения град или крепост. Това прекъсва ефикасно комуникациите с външния свят, предпазва обсадените от изненадващи излази и пречи на установяването на тайни снабдителни линии. Лъв VI съобщава, че при обсада често българите поставят първо леки условия, а след това предоставят по-тежки. Тази тактика има за цел да въздейства върху психиката на обсадените. Леките условия правят по-приемлив варианта да се предадат, което довежда до спадане на желанието за съпротива. По-късните тежки условия на свой ред идват, когато бойният дух вече е уязвен и това прави по-възможно те да бъдат приети. Налице са и случаи, в които е реализиран шурм на вражеските фортификационни съоръжения. В тези случаи се прибегва до използването на леки обсадни съоръжения и инструменти и тежка обсадна техника. Към първата категория влизат брадвите, кирките и копачките, посредством които могат да бъдат подкопавани стените или откъртвани камъни от основните. Към този вид съоръжения спадат и куките за откъртване на зъберите и обсадните стълби. Обсадните машини са описани подробно в частта за инженерните части. Провеждането на шурм изисква добро разузнаване, опитни кадри и добър план на действие, съобразен с терена и характера на фортификационните съоръжения.

По отношение на отбраната на укрепления, наличните археологически материали също както и известните ни писмени сведения ясно свидетелстват, че българите не разчитат на отбраната на укрепления в случай на вражеско нападение. Това дава пряко отражение и на характера на изгражданите от тях фортификационни съоръжения. Землено-дървените съоръжения, както и аулите са пригодени да служат като убежища на полевата армия до момента, в който могат да бъдат предприети действия срещу противника. Техните технически характеристики не позволяват класическия тип отбрана – малка, но добре снабдена и въоръжена армия да задържи значително по-голяма военна сила. Това до голяма степен се дължи на вече споменатия факт, че българите разчитат

основно на мобилността за взимане на надмощие над противника. Пехотата заема второстепенно място в тяхната тактика. Особено интересни са преградните защитни съоръжения и най-вече така нареченият Голям земен вал и Каменният вал, който впоследствие го заменя. Няма данни българските владетели и командири да са водили сражения в ролята на отбраняващи укрепления, напротив те винаги прибегват до директни сражения. Така много по-малката войска, оставена да пази Плиска, се сблъсква с войските на император Никифор I пред съоръженията, а войските на българските царе водят сражение с армията на Светослав пред Преслав въпреки добре устроените фортификационни съоръжения. Някои преустройства по стените и портите в Плиска и Преслав все пак показват, че е имало бойни действия в тяхната отбрана, но те не са успешни. Изграждането на множество каменни укрепления във Вътрешната област при Симеон са индикация, че започва да се изменят тактическите разбирания. Истинска промяна обаче се наблюдава по времето на цар Самуил и неговите наследници. Поради споменатите промени в структурата на войската, крепостите започват да играят ключова роля във военните действия, а в изворите се споменават редица успешни отбранителни действия. Най-нагледните примери са отбраната на Сердика, Перник и Бдин срещу войските на император Василий II. При последната дори се намира начин да се противодейства на гръцкия огън.

Освен стандартните военните действия, съществена роля в противопоставянето между ранносредновековна България и Византия заема и **разузнаването**. В хода на своята продължителна външнополитическа експанзия, Римската империя разработва стройна методика за внедряване или привличане на доверени лица във вражеските държави. Нивата, на които се реализират шпионажът и подривната дейност, са пряко зависими от статуса на хората, привлечени на служба към империята. Освен посредством доверени лица, империята събира информация по линия на търговците, посещаващи българските земи също както и използва малки отряди от елитни войници, които да изпълняват „специални мисии“ на вражеска територия. През VIII в. Източната римска империя прилага тези методи спрямо Българската държава, като през втората половина на века тя привлича на своя страна хора от възможно най-високата йерархия в социалната структура. Тези лица са обозначени с термина „тайни приятели“ (οἱ κρυπτοὶ φίλοι) и чрез тях владетелят в Константинопол не само се снабдява с информация, достъпна само за лидерите на най-влиятелните родове, но също така ги използва и като проводник на ромейските интереси. Съмненията в тайна служба към империята допълнително засилва разделението в родовия елит. През първата половина на IX в. владетелите в Плиска съумяват да

неутрализират чуждото влияние и предприемат конкретни мерки за предпазване на владенията си от този вид дейност. През управлението на Борис I и Симеон Българската държава сама прилага част от тези методи спрямо Сръбската държава, а през управлението на Самуил са налице данни, че са правени опити за привличане на лица и от структурите на империята.

Глава IV. Военни структури на държавата

Военните структури на държавата преминават през няколко еволюционни етапа, следвайки промените в държавната и социалната структури. Тези изменения са пряко следствие от комплексни външнополитически и вътрешнополитически фактори. В тази част на дисертационния труд се прави опит да се изложат специфичните черти на военните структури и тяхното отношение към войската и военния потенциал. Поради фрагментирания и на моменти силно ограничен изворов материал сме принудени да прибегнем до представянето на аргументирани хипотези без необходимата солидна доказателствена основа.

Военните структури до периода на централизация са пряко свързани със специфичните черти на социалната структура на двете основни етнически групи, сформиращи държавния механизъм – българи и славяни. Тя най-общо може да бъде възстановена на базата на аналозиите с номадските общества, населяващи единно културно пространство с българите преди тяхното преселение към Балканите също както и сравнително ограничени археологически находки, комбинирани с косвени доказателства в изворите. Тези аналогии, както и добре документираната слаба централна власт през втората половина на VIII в. ни дават основание да направим заключението, че в ранния етап на своето съществуване ядрото на държавата (територията, населявана от българите) е разделено между отделни влиятелни родове. Всеки род разполага със своя индивидуална територия и е под пряката власт на конкретна личност. Лидерите на родовете образуват най-висшия аристократичен кръг, а единството на общността се олицетворява от владетеля и „събранието на боилите“, посредством което се взимат някои от най-важните политически решения в общността. Разделението на обществото на отделни родови единици се засвидетелства и от разположението на някои възпоменателни надписи, както и намерени, обособени посредством дървена стена, малки селища на територията на „външния град“ на Плиска. Управлението на военния ефективен се реализира на базата на личните

взаимоотношения на владетеля и неговия род с лидерите на другите влиятелни кланове в общността. При война всеки от тях набавя определено количество войници, които впоследствие се комплектуват в описаните от Лъв VI военни формирования, а начело на тях се определят командири от страна на владетеля (или военачалника, който го замества). Изградените фортификационни съоръжения на свой ред са ясна индикация за предварително изградени концепции за отбрана срещу основните външнополитически опоненти. Така наречената „отбранителна инфраструктура“ е съставена от землено-дървени преградни стени и укрепления. Те са разположени по такъв начин, че да допълват естествените защитни характеристики на земите, в които са изградени. Тяхната стратегическа цел е да предоставят възможност за организирането на многостепенна отбрана срещу потенциален по-силен противник. Северно от р. Дунав се разполагат две землени/землено-дървени прегради, така наречената Северна новакова бразда и Южна новакова бразда, с дължина съответно около 300 и 120 км. Заедно с три подобни съоръжения, намиращи се на територията на днешна северозападна България също както и големите реки Дунав и Олт, те образуват единна отбранителна система срещу потенциално нападение от страна на Аварския хаганат. Следвайки маршрутите на потенциално настъпление, чрез тях се предвижда да бъде възпрян или забавен противникът на няколко поредни позиции, подсигурени от потенциално флангиране. Срещу евентуално хазарско нашествие са разположени две подобни прегради – Северен и Южен бесарабски вал, които допълват защитните характеристики на големите реки – Днестър и Дунав. На по-късен етап е построено и най-мощното съоръжение от този тип – Големият земен вал, разположен между Дунав и Черно море. Той е снабден с два рова, а по протежението му са изградени 35 големи и 28 малки землено-дървени укрепления. Освен тях са издигнати над 25 самостоятелни съоръжения от този тип, от които около 6 – с размер между 100 и 500 дка и 4 – над 500 дка. От тях 14 подсилват отбраната на р. Дунав между Тураканския вал (четири от тях, свързани с него) и Големия земен вал. Част от изградените укрепления са разположени по линията Плиска–Дръстър и Плиска–Западните валове, като по този начин образуват съобщителни артерии. По тях владетелите в Плиска могат да получат съобщение от позицията на р. Дунав за около 2 часа, като вестоносецът сменя коня на всяко укрепление. Подобна е ситуацията и спрямо западните валове. До тях вестоносецът стига за около 8 часа, като по-голямото забавяне се дължи на по-големите разстояния между съоръженията. Така изградената система е позволявала на владетелите да управляват териториите си ефикасно от основната си резиденция в Плиска. Освен за получаване на информация, свързани с

отбраната, тези съобщителни артерии без съмнение са спомагали и за поддържането на контакт с основните родове. Както беше отбелязано, укрепленията служат като предварително изградени позиции, в които да се разположат войските на владетеля по време на военен поход. На подобен принцип е изградена и отбраната на центъра. От двете страни на основното укрепление Плиска са изградени още две – това при могилата Кабиюг, с площ 3300 дка, разположено западно от столицата и това при Нови пазар, с площ 125 дка. Близко до него се намира вал, който обаче не загражда изцяло околната територия. Трите съоръжения позволяват при нужда да се концентрира населението от околността. Тяхното разположение не дава възможност на врага да обсади укрепленията или да ги атакува от няколко страни, тъй като това би оставило фланговете или тила под хипотетичния удар от страна на войските в другите съоръжения. Големите землени заграждения в дн. северозападна България и Влашката равнина служат и като разделителна линия между земите, населявани от българите и славяните. Между тях и планинските вериги, разположени западно и северозападно от тях, е оставен пресечен и полупланински терен, пригоден за битка и военните традиции на славянските племена.

Военните структури след процеса на централизация силно изменят своята организация. По всичко личи обаче този процес се реализира на отделни етапи. Някои косвени доказателства ни дават основание да смятаме, че първите професионални военни части са сформирани като корпус, охраняващ столицата Плиска. Появата на каменно строителство в основния държавен център е проявление на политиката на Тервел на издигане на владетелския институт, активно заимствайки от имперския модел, видян лично от владетеля по време на престоя му в Константинопол. Не е изключено трите хиляди конника, изпратени в подкрепа на Юстиниан, да са именно първите професионални корпуси. По времето на българския владетел Крум в изворите е засвидетелствано наличие на „армия от избрани българи“, които вече имат численост от 12 до 15 хил. души. И дори да се допусне, че само част от нея е сформирана от професионалните корпуси, тяхната численост е все пак значителна. Това до голяма степен се дължи на необходимостта владетелите да разполагат с военна сила, която да им е лоялна лично към тях като средство за стабилизиране на владетелския авторитет. Както беше отбелязано, фактор в процеса е и необходимостта от завишаване на оперативните възможности спрямо тактически и откъм въоръжение по-добре подготвената армия на Източната римска империя. Процесът на пълна реорганизация на държавния механизъм, базиран на новите професионални военни части, се финализира, а по-всичко личи и стартира от хан Омуртаг.

Организацията на новата елитна войска може да бъде възстановена на базата на два инвентарни надписа, достигнали до нас в своята цялост – Преславския и Мадарския. Във втория се описва тежкото въоръжение за военна част в състав от 99 души, разделени в общо 5 отряда, всеки под командването на командир с различна титла – Юг боил (26), Ичиргу багаин (12), Зиткомир (17), Юк багаин (22) и Бири багаин (22). От него можем да направим няколко извода: първо, налице е стройна военна йерархия, която без съмнение има пряко отношение към полевата организация по време на битка; второ, във военното формиране в Мадара също както и в това в Преславския аул е засвидетелствано само едно лице с титлата боил, което дава основание да се предположи, че всяко подразделение е било поставено под командването на лице, принадлежащо към съсловието на висшата аристокрация. Това намира потвърждение и в някои писмени източници като Житието на Св. Герхад, където се споменава, че териториите на областния управител Ахтум са били контролирани посредством благородници (*nobilium*) също както и Житието на Св. Мария нова, където се отбелязва, че за военна част, организирана от Симеон за охрана на крепостта Виза, за командир било поставено лице с титлата „боил“; трето, сложната организация във войсковите формирования е индикация, че всяко от тях е можело да действа като автономна единица в случай на необходимост. Освен двата изцяло запазени паметника, до нас е достигнал и един фрагментиран надпис, намерен в близост до аула при с. Чаталар (дн. с. Хан Крум), в който също е налице делене на отряди. Трите надписа ни позволяват да изложим хипотезата, че военни формирования са били разположени в различни части на вътрешната област и посредством тях е бил наложен директен контрол над околните територии. Намереният надпис в района на Шабла, в който е споменат само един отряд, командван от лице с титлата багатур багаин, дава основание да се предполага, че част от отрядите на военните формирования са били стационарни в околните територии.

Налагането на нов вид управление на централните части е съпътствано с процес на приобщаване на родовия и племенен елит (в това число и на първоначално присъединените славянски племена) към единно аристократично съсловие. Данните за този процес са ограничени, но и не липсват изцяло. Той е ясно засвидетелстван във вече многократно споменатия Преславски инвентарен надпис, в който вождът на северите е причислен към местното военно формиране и поставен под директното разпореждане на Ичиргу боила. На свой ред трансформацията на родовия елит в служебен или служебно-родов (титлата и длъжността се наследяват в рода), освен в инвентарните надписи, е

засвидетелстван и в други редица извори с разнообразен характер и произход. По всичко личи, че този процес е съпътстван и от постепенното отслабване на старите кланови структури и тяхното разпадане на по-малки социални единици. На базата на наличните източници и най-вече – Отговорите на папа Николай I по допитванията на българите и „За церемониите“ на Константин VII може да се направи заключението, че управленският елит в България е разделен на три нива. Първото ниво включва хората, които съдействат на владетеля в неговите функции – Шестте велики боила и тарканите. Към второто ниво спадат боилите, чрез които се ръководят управленските структури, а третото ниво е съставено от съсловието на багаините.

Конфигурацията на новата военна/управленска организация силно наподобява тази на темите в Източната римска империя. Това сходство не е случайно и изглежда при реорганизацията на държавното пространство активно е заимстван опит от страна на империята. Споменатият на няколко пъти Хамбарлийски надпис позволява да се направи изводът, че този процес е преминал през няколко етапа. Епиграфският паметник недвусмислено свидетелства за налагането на временно управление на областта Загоре, базирано на военните формирования в българската войска. Това е реализирано с активното участие на кадри от Византия, зачислени към командването. Вследствие на натрупания опит от периода 812–815 г. Омуртаг изгражда и новите управленски структури във Вътрешната област. Освен по-ефикасен контрол и засилване на властта на владетеля, те имат за цел и да завишат способностите на българската войска за противодействие на армиите на Източната римска империя.

Паралелно с организационните промени синът на Крум се заема и с активна строителна дейност, която изглежда има за цел да позволи организацията на многопластова отбрана срещу потенциален нов поход от страна на южния съсед на държавата. Изградени са общо три укрепления – аула на Тича, това при дн. с. Хан Крум и още едно на остро Пъкююл луи Соаре. Тяхното разположение позволява да се направят аргументирани предположения относно стратегическия замисъл на българския владетел. Първите две са разположени в непосредствена близост до р. Тича (дн. Камчия) и посредством тях тя може да бъде използвана като преграда срещу евентуално византийско настъпление. По този начин се обособяват три отбранителни позиции, от които по-малка войска като тази, оставена от Крум да пази Плиска през 811 г., може да противодейства на големи военни сили. Първата е южно от Стара планина, където местните славянски племена са поставени под командването на доверено лице на Омуртаг. Тези земи вероятно се управляват от преустроена в типичен аул крепост

Маркели. Следващата отбранителна линия е самата планина, чиято отбрана изглежда е поверена на Ичиргу боила и се направлява от достоличния аул Преслав. Третата отбранителна линия е р. Тича. Ако не да спрат, те поне биха позволили на българското население да се концентрира в старите землени укрепления Плиска и това при Кабиюг. В аула при Тича (Преслав) са намерени останки от дворцови постройки с пряк аналог в Плиска. За построяване на „преславен дом“ на Дунав пък се споменава в Търновския надпис. Двата нови дворцови комплекса изглежда имат както военностратегически функции, така и целят да подсилят безопасността на владетеля в случай на вътрешни размирици. Наличието на обособена военна част в едната от владетелските резиденции поставя въпроса за наличието на подобни формирания и в другите две. Наличните данни позволяват да се изложат няколко логически обосновани хипотези по този въпрос, но не и да се дадат отговори, намиращи подкрепа в наличната изворова база.

От тактическа гледна точка новите укрепления продължават да изпълняват сходни функции с предшестващите ги землено-дървени съоръжения. Те се предвидени да се използват като места за лагеруване на полева войска до удобен момент, когато да се предприемат открити действия срещу противника. Тази „отбранителна“ концепция е изоставена по времето на цар Симеон. През неговото управление и това на сина му са изградени над 18 каменни крепости на територията на централните територии на Вътрешната област. При тях се наблюдава много по-примитивна и евтина строителна техника, като изключение прави единствено съоръжението при с. Цар Асен. Това поражда въпроса за произхода на тези укрепления. Според Деян Рабовянов, те са следствие на местна инициатива и имат за цел да се подсилят мястото, в което да се укрие населението от околността. Тяхното разположение обаче предполага, ако не водеща роля, то със сигурност участие на централната власт в тяхното изграждане. Те се намират на разстояние 25-30 км. едно от друго, като по този начин формират типична „мрежа от крепости“, позволяваща класическата отбрана в дълбочина. Най-мощното съоръжение, изградено вероятно още при управлението на Симеон, е Големият каменен вал. Той представлява вал, облицован от лицевата страна с каменни блокове, като по този начин на практика има конструкцията на крепостна стена. По нейното протежение не са засвидетелствани кули или допълнителни защитни елементи, но са изградени 28 крепости по дължината на съоръжението. В повечето от тях са намерени следи от селища, също както и в тяхната околност. Това позволява да се допусне съществуването на военизирано население. Вече беше спомената функцията на Ичиргу боила като командир на „вътрешните

крепости“, функция, която има за цел да обезпечи сигурността на държавния център от потенциални нападения от степните земи на североизток посредством новата „отбранителна инфраструктура“.

Почти изцяло липсват данни за **начина на заплащане и социалния статут на войниците** в новата професионална войска. От наличните писмени сведения става ясно, че българските владетели са разполагали с огромно количество византийски монети, придобити най-вече по линия на годишния трибут и военната плячка. Археологическите сведения обаче не позволяват да се направи констатацията, че тези монети са позволили да се въведе паричният оборот в ежедневието на обществото. Това изключва възможността и да е било заплащано на войниците по този начин, дори в централните части на държавата, където се предполага, че е било складирано имперското злато. От наличните писмени извори става ясно, че данъчното облагане също както и ежедневните икономически дейности са били реализирани на базата на натуралната обмяна или са били използвани селскостопански животни като платежно средство. Това предполага, че по идентичен начин е било плащано и на войниците. Не разполагаме с никакви сведения за техния социален статус, но някои извори ни позволяват да допуснем, че доброто им представяне на бойното поле можело да доведе до издигането им в социалната структура и дори до ставането им в част от приближените на представители на владетелското съсловие.

Ресурсното обезпечаване на войската се гарантира посредством различни действия от страна на централната власт. Основен акцент се поставя върху два стратегически ресурса – желязо и коне. По археологически път железодобивът в периода на Ранното средновековие е засвидетелстван в два региона – Трансилвания и Родопите. До първата половина на IX в. обаче и двата не влизат в границите на България. Добив на суровината е регистрирана в рамките на Хазарския хаганат, в това число и в земите, контролирани от българското население. Това позволява да се предположи водеща роля на търговията за подсигуряване на този ресурс до началото на IX в. По отношение на обработката на желязо, налице са сведения за мащабен производствен център на територията на външния град на Плиска. Данни за малки работилници са открити и на други части на държавното пространство. Това предполага децентрализиран подход в изработката на нападателно и защитно въоръжение. В случай на нужда обаче централната власт е имала възможността да организира производствените кадри. Такъв е случаят с подготовката за похода срещу Константинопол от 814 г. Другият стратегически ресурс – конете се подсигурява посредством няколко

начина: интензивно скотовъдство сред част от населението, търговия с номадските общности от периферните области и организиране на владетелски табуни, гледани от служители, подчинени на Миника. С такива разполагат и някои административни управители. Конете са отглеждани и в конюшните към военните части. Трябва да се подчертае фактът, че районите, в които интензивно са отглеждани конете, са предимно равнините на Панония и Дунавската равнина (заедно с Влашката равнина). Загубата на тези части от държавното пространство довежда и до драстични изменения в структурата на бойния строй и в потенциала на царството.

В тази част на дисертационния труд се обръща внимание и на три водещи фактори, които имат отношение към стабилността на военните структури и поведението на войниците на бойното поле. Първият е въпросът за наличието (или липсата) на **военно съсловие** в българската държава след централизацията и **военното законодателство**, чрез което се подсигурива дисциплината в армията. Внимателният преглед на наличния изворов материал дава основание да се изложи тезата, че преконфигурацията на военната организация така и не довежда до сформирание на военно съсловие. Това до голяма степен се дължи на необходимостта от използване на „мобилизационния потенциал“ от страна на българските владетели, за да отговорят на предизвикателствата от заобикалящите ги държави. Военните традиции, наследени от степното пространство, остават важна част от културния модел на българското общество, като по този начин голяма част от населението остава обвързано с военното дело, за разлика от Франкската империя и Византия. Данните за нормативната уредба, посредством която е поддържана дисциплината във войската, се съдържат предимно в два източника – споменатите Отговори на папа Николай I по допитванията на българите и кратката редакция на Закон за съдене на хората. Подробният преглед на достигналите до нас разпоредби и сравнението с данните за правилата, налагани в Източната римска империя, ни позволяват да направим заключението, че двете държави избират различен подход за налагане на ред във военните редици. Докато византийците залагат предимно на награди и сравнително ограничени наказания за редовния войник, то българите избират тежките наказания за най-характерните провинения. Това е направило впечатление и на хора от конкретния период и е намерило отражение в различни източници като Тактиката на Лъв VI, Посланието на патриарх Фотий до Борис I, отговорите на папа Николай I и др. Наличните извори не ни позволяват да установим категорично дали приемането на християнството като официална религия е довело до промяна на подхода към поддържането на дисциплина във войнишките

редици. Освен наказания, българите разчитат и на стимулиране на смелото поведение посредством раздаване на допълнителна част от плячката или възможност за израстване в ранговете и оттам – социалната структура.

Съществена роля във военното дело играе и **сакралният елемент**. В представата на средновековния човек висшите сили имат решаващо значение не само за развоя на бойните действия, но и за цялостния живот на социума и отделните негови членове. Тази характеристика на средновековния манталитет предопределя и огромното въздействие, което религиозните действия и личните вярвания на хората оказват върху поведението и психологическата нагласа на войниците по време на битка. Регистрираните в различни епиграфски паметници титли, съдържащи названието „колобър“ („κανα βοιλα κολοβρον“, „ιζουργου κολοβρος“, „βογοτορ βοηλα κουλουβρος“, „βοιλα κουλουβρος“ и „βαγατουρ κ[ολοβρος]“), в комбинация с намерените останки от каменни капища са ясна индикация за целенасочените усилия на централната власт за изграждане на централизиран култ в държавата, базиран на религиозните вярвания на водещия народ в държавата. В многократно споменаваните Отговори на папа Николай I се предоставят сведения за религиозни ритуали и гадания, които са били извършвани по време на битка. В наративните източници е ясно отразено психологическото въздействие, което тези практики оказват не само върху народа, който ги практикува, но и върху противника. Дори византийците вярват в способностите на вражеските жреци да извършват магии. След приемането на християнството старите практики са изоставени, но в същото време са заменени с религиозни ритуали, свързани с новата религия. Данните за тях обаче са сравнително ограничени и повечето обвързват по един или друг начин личността на покръстителя на българите – Борис I. В Бертинските летописи се съобщава за религиозни ритуали, извършени по време на бунта срещу българския владетел и се отбелязва, че именно чрез тях са победени враговете. Във Фулденските анали на свой ред се споменава за момент от българо-маджарската война, в който българите се обръщат към вече оттеглилия се в манастир баща на Симеон, който им дава насоки за това как могат да измолят Божията подкрепа. От ключово значение за поведението на обикновения войник са разпространените вярвания, свързани с отделни светци. По археологически път е засвидетелствано производството на кръстове и медальони на светци в централните територии на царството. Вярата, че те ще пазят своите носители, без съмнение, е оказвала ключово въздействие върху морала на отделния войник.

Друг фактор, оказващ въздействие върху психологическата нагласа на войниците и имащ съществено значение за стабилността на военните структури

по времето на тежки конфликти, е **идентичността**. Наличният изворов материал ни позволява да набележим основните параметри на процесите, които протичат в българския социум в процеса на централизация. До началото на IX в. в централните територии на Българската държава се наблюдава двойна система на самоопределение както сред обикновените хора, така и сред елита – племенен и родово-кланов. По време на тежката криза от втората половина на VIII в. е ясно засвидетелствано приоритетното значение на първата, въпреки че са налице случаи дадени представители на родовия елит да приоритизират своя личен интерес, следвани от представителите на клана. След разширението през първата половина на IX в. ситуацията драстично се усложнява вследствие на присъединяването на различни етнически общности към държавата. С процеса на приобщаване на локалния пленен и родов елит към централните военни (държавни) структури започва и на налагането на етнонима „българи“ под формата на „политоним“ върху отделните общности. Традиционната лоялност към локалния елит се насочва към местните представители на централната власт. Особено важна стъпка към „разбиване“ на местните племенно-родови структури е въвеждането на единно законодателство, което в тази епоха има пряка връзка със самото възприятие за колектив. Особено важна роля за процеса на трансформиране на политонима в етноним е антагонизмът между идеологията на Източната римска империя и тази на българските владетели. След приемане на християнството този антагонизъм се запазва, като за това ключова роля изиграва култът към Св. Седмочисленици и славянската писменост. Значението на идентичността за стабилността на военните структури и поведението на войниците са най-ясно демонстрирани по време на българо-византийския сблъсък в периода 971–1018 г., когато представители на местния елит (с известни изключения) демонстрират пълна непримиримост към опитите на империята да наложи контрол над българските земи.

Информация за **военно-административното устройство** на държавата се съдържа в извори с разнообразен характер, произход и хронология. Най-пълно описание на една характерна област в държавата, назована в източниците „комитат“, се съдържа в Житието на Св. Епископ Герхард. Там се отбелязва, че управителят Ахтум ръководи своята област посредством множество войници и благородници (*militum et nobilium*), притежава табуни с коне и допълнителни ездитни животни, гледани в конюшни. Разполага с множество добитък, който е гледан от пастири, работещи за него, а самият той има на разположение много „имения и дворци“. Данните в житието се допълват и от други източници като Пространното житие на Св. Климент Охридски. Информацията, която предоставя

унгарският източник, напълно кореспондира с изложената по-горе възстановка на военните структури във Вътрешната област. Това позволява да се изложи хипотезата, че процесът на изграждане на новото военно/държавно устройство е протекъл на етапи. Първо са изградени новите военни структури в централните територии, а след това моделът е пренесен към периферията и е използван за организиране на новите военно-административни области.

В следствие на географската обособеност на крайните северозападни и югозападни територии, в тази част на държавното пространство е организирано двустепенно военно командване. Така нареченият „Втори дял“, обхващащ предимно земите отвъд Карпатите, също както и „Третият дял“, разположен отвъд Стара планина, са поставени под командването на една личност, носеща титлата „таркан“, която трябва да обединява потенциала на местните военно-административни области. Тези служители не само трябва да отбраняват съответната част от държавата, но и да са проводник на владетелската политика в околните територии. В тази част на дисертационния труд се анализира информацията за местните военно-административни структури и се прави опит да се реконструира тяхната конфигурация в контекста на водещите предизвикателства от външно- и вътрешнополитически характер. Специфична организация на държавното пространство се наблюдава в първоначалните държавни територии, голяма част от които влизат в границите на държавата още през управлението на Аспарух. Освен Вътрешната област, върху тези територии се създава поне една военно-административна единица, която трябва да функционира в тясно взаимодействие с централната власт и войските на Вътрешната област. Тя е изградена в контекста на промените в степното пространство, част от което влиза в границите на държавата. С преселението на маджарите, а след това и на печенегите България е поставена в ситуацията на типична уседнала империя, граничеща със степния свят. Тя трябва да изгради механизми за въздържане на потенциалната опасност, идваща от страна на номадския свят, като междуременно извлече максимална изгода от съседството си с тях. Тактиката, която българските владетели прилагат, напълно кореспондира с тази на повечето държави в тази позиция, като Сасанидска Персия, Римската империя, Китай и Киевска Рус.

В тази част на дисертационния труд се обръща внимание и на **военния потенциал на ранносредновековна България**, на фона на ресурсите, с които разполагат основните външнополитически опоненти на държавата. Направените изводи се базират на различните цифри, предоставени предимно в наративните източници. Те ни дават основание да изложим хипотезата, че Българската

държава е имала военния потенциал да конкурира числено армиите на Източната римска империя и Франкската империя, но единствено чрез максимална експлоатация на наличния „мобилизационен потенциал“.

Заклучение:

Под въздействието на разнообразни външнополитически и вътрешнополитически фактори, през разглеждания хронологически период в организацията на българската войска и военните структури на държавата настъпват съществени изменения.

Тези промени са най-малко забележими по отношение на въоръжението, бойния ред и тактическия подход в открити сражения. Това до голяма степен е лесно обяснимо, като се има предвид, че обучението на кадрите се реализира най-вече в семейството и синовете придобиват своите умения от бащите си. Това важи както за командния състав, така и за редовия войник. Без съмнение, минали успехи на бойното поле също са фактор за наблюдавания консерватизъм в този аспект на военното дело. Българите организират само една бойна линия, разделена на различни военни части в състав между 1500 и 3000 души. Тези формирования са командвани от лица, назначавани от владетеля. Бойната линия е разделена на две крила, а отделно крупно формирование образува резерва. Това основно деление определя и висшето командване по време на сражение. Начело на всяка полева армия стоят трима висши командири, единият от които има старшинство и изпълнява функцията на върховен военачалник. Именно той стои начело на резерва, докато неговите подчинени са отговорни за двете крила. Традиционно тази роля се изпълнява от българския владетел и това се запазва в целия разглеждан период. Тази функция негова функция има пряко отношение към културния модел на българите и това дава отражение върху неговия авторитет сред аристократичния елит и социума като цяло. Въпреки това, още преди процеса на централизация са регистрирани случаи, в които оперативното командване по време на поход се поема от други лица. С промените във военната и държавна организация през IX в. постепенно започва да се наблюдава и институционализация в командните структури на войската. Военачалническите функции стават основна част от задълженията на двете най-висши личности в държавата – кавхана и ичиргу боила.

По отношение на въоръжението също се наблюдава пълна приемственост с периода отпреди заселването на Балканите. Българската войска борави с широк арсенал от оръжия, но най-често и най-ефикасно използвани са сложно-съставни

рефлексни лъкове, дълги кавалерийски копия, къси метателни копия и саби. Анализът на археологическите находки ясно показва, че еволюционните процеси, засегнали конфигурацията на основните оръжия, са сходни с тези в евразийското пространство. Това означава, че макар и ромеите да оказват влияние върху военното дело на българите, в това отношение те остават много по-силно свързани с народите, които имат сродни с тях начини на воюване. В тактическо отношение войската продължава да разчита предимно на своята мобилност, дължаща се на факта, че през целия период е съставена основно от два рода войска – лека и тежка конница. Тактическите прийоми също са съобразени с тази конфигурация на армията. Въпреки това, консервативният подход в организацията на бойния строй не означава, че не се наблюдават промени в разглеждания период. Използваните въоръжения и снаряжения до средата на VIII в. до голяма степен се оказват пригодени за водене на военни действия с леко въоръжените и мобилни армии на степния свят. Войските на Източната римска империя са организирани на коренно различен принцип. В тях има добре разработена тактическа организация, която позволява ефикасно да бъдат ползвани пехотни и конни части както с леко, така и с тежко въоръжение. При управлението на владетелите Аспарух и Тервел предимствата на ромейската военна организация и снаряжение не се усещат, тъй като ромейските императори допускат тежки тактически грешки, които са ефикасно експлоатирани от българите. През втората половина на VIII в. войските на владетелите в Плиска се сблъскват с цялата мощ на византийската армия и в състояните се сражения стават очевидни нейните предимства. Това принуждава българските управляващи да започнат процес на изграждане на военни структури, които да доведат до по-добра полева организация и до завишаване на процента тежко въоръжени части, използвани по време на сражение. Активното производство и зачисляването на защитно въоръжение към отделните войскове части довеждат и до увеличаване на количеството тежко въоръжени кавалерийски корпуси. Въпреки това не се наблюдават съществени изменения в прилаганата на бойното поле тактика. Това позволява на българските командири да продължат да разчитат на висока мобилност на своите формирования, като в същото време стават далеч по-издръжливи по време на продължителни фронтови сблъсъци с войските на ромеите.

Промените във военните структури на държавата първоначално обхващат основните територии на ханството/царството, така наречената Вътрешна област. През втората четвърт на IX в. драстични изменения започват да настъпват и в завоюваните земи отвъд Карпатската планинска верига. Моделът за

реорганизация на военните структури на центъра впоследствие е пренесен и към периферните части на държавното пространство. Този процес включва сформирани на постоянни военни части, които да позволяват да се наложи директен контрол над населението без посредничеството на местните лидери. Самите те са приобщени към военните (и оттам управленски) структури и към съсловието на боилите. Съществен елемент от новата военна организация са държавните служители, които са пряко ангажирани с ресурсното обезпечаване на войската. Това най-ясно е отразено в изворите по отношение на бойните коне. За да се гарантира достъпът до достатъчно количество от тях както към централните, така и към регионалните структури пряко са ангажирани специални коняри, които гледат държавни стада, като допълнително се отглеждат животни и в конюшни. Друг ресурс от стратегическо значение е желязото. Първоначално, снабдяването с тази суровина се реализира по пътя на търговията с територии, в които железодобивът е добре развит. След териториалното разширение през IX в. в държавата влизат земи, като Карпатският регион и Родопите, където също е засвидетелстван добив на желязо.

Драстичните промени във военното и административното устройство на държавата пряко засягат и командните структури. Както се спомена, българските владетели продължават да изпълняват функцията на върховни командири, но паралелно с това започват да се наблюдават известни тенденции за делегиране на военачалническите функции при определени обстоятелства. Докато срещу Византия са изключения случаите, в които войската е под командването на друго лице освен владетеля, то в другите части на държавното пространство практиката да се изпращат войски под предводителството на други личности се превръща в традиция. Впоследствие тази тенденция придобива и институционална рамка. Държавната територия е разделена първоначално на два, а след това на три дяла. Докато първият дял обхваща Вътрешната област и периферни военноадминистративни единици, вторият и третият са поставени под директното разпореждане на доверени лица, често произлизащи от владетелското семейство. Те имат власт над военно-административните управители, като по този начин се образува двустепенно командване. Всеки управител изпълнява военачалнически функции, но над тях има лица, които могат да организират целия военен потенциал на конкретния дял и чрез него да изпълняват директните разпореждания на владетеля, в това число и посредством реализирането на офанзивни действия срещу съседни територии. Съществен елемент от процеса на институционализация във войската е кодифицирането на военно-наказателните норми.

Изградената военна организация позволява на владетелите в Плиска и Преслав да наложат ефективен контрол над своите земи и максимално ефикасно да използват наличните ресурси. Чрез тях те разполагат с инструментариум, който позволява да се отбраняват държавните територии от заобикалящите външнополитически сили и в същото време дават възможност на владетелите да осъществяват активна външна политика, дори и без тяхното пряко участие. Тази конфигурация на военните структури претърпява съществени промени след Руските походи, завършили през 972 г. С разоряването и загубата на Вътрешната област, както и значителна част от земите във Втория дял, българската държава се оказва в коренно различна военно-стратегическа позиция. Загубата на територии, в които може да се осъществява активно коневъдство, лишава войската от нейния най-ценен ресурс. Това, в комбинация със загубата на човешки ефектив, принуждава владетелите Самуил, Гаврил-Радомир и Иван Владислав да приложат коренно различен подход на бойното поле. Липсата на достатъчно добре комплектувана войска, която да може да води открити сражения с ромейските сили, води до прилагането на тактика, базирана на засади и нанасяне на удари, когато основните войски на империята са ангажирани другаде.

Българите успяват ефикасно да адаптират военната си организация към предизвикателствата на заобикалящите ги външнополитически фактори. Това им позволява не само да запазят своите територии на Балканите, но и да се превърнат в една от водещите сили на Европейския континент. Изградените военни структури се оказват недостатъчни, за да възпрат опасността, идваща от Киевска Рус и това, в крайна сметка, довежда до ликвидирането на значителна част от потенциала на Българското царство.

Автосправка на приносите:

1. За пръв път са систематизирани на едно място всички материали и водещи научни публикации, отнасящи се до управлението на ранносредновековната българска войска и е направен опит за възможно най-пълна реконструкция на командните структури, действащи в страната - както от централен, така и от регионален характер. Установени са тенденции в делегирането на военачалническите функции и са изведени принципите, по които се организира управлението на периферните области и военните части, разположени в тях.

2. Направен е опит за най-пълна реконструкция на прилаганите от българите тактика и стратегия на бойното поле. На базата на изготвения анализ са правят някои корекции в трайно установени в научните среди тези, свързани с бойния строй. Такъв е случаят с организацията на българската войска по време на сражение – вместо досега възприетото делене на център и две крила се представя ново делене на само две крила и резерв. Подобен е случаят и с „родовете войска“, участващи в редовните сражения от разглеждания период. На базата на наличните сведения е установено, че пехотата заема второстепенна роля по време на военни действия и се използва само в дадени ситуации. До 971 г. българската войска продължава да е съставена предимно от конница, делеща се на леко въоръжени и тежко въоръжени отряди. За пръв път е направен опит да се установи съотношението между тях.

3. Направен е опит за възможно най-пълна реконструкция на цялостната организация на военните структури. Направен е опит и да се установи принципът, по който те се организират, през какви етапи преминава еволюционният процес и какви са евентуалните чужди влияния.

4. За пръв път е направен опит подробно да бъдат разгледани въпроси от военното дело и военната организация като военно законодателство, ролята на религията в сраженията и ролята на идентичността за стабилността на военните структури по време на тежък конфликт.

5. За пръв път е разгледана темата за „разузнаването“ във военните конфликти, водени от ранносредновековното Българско ханство/царство. Това включва характер на шпионската дейност, данни за подривните действия и е направен опит да се представи методът, по който е била реализирана тази дейност.

Научни публикации по темата:

Иванов, П. Разузнаването в българо-византийските конфликти (680 – средата на IX век) – В: Коварство и предателство в историята. Кюстендилски четения, 22 [2016]. Съст. Светослав Живков. София 2018, с. 49–65

Иванов, П. Дисциплината в ранносредновековната българска войска. Социални и правни норми като фактор за поддържането на реда в бойния строй (Под печат)